У32
М55

мирмуҳсин

МЕЪМОР

Узг
М55

МИРМУҲСИН

МЕЪМОР

РОМАН

391
TOSHKENT SHAHAR YASHNOBOD TUMANI
№ 1809
AXBOROT-KUTUBXONA MARKAZI

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
Тошкент — 1975

Ўз2
М55

Мирмуҳсин.
Меъмор. Роман. Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
376 б.

Ҳамза номидаги Ўзбекистон [illegible] Давлат мукофоти лауреати Мирмуҳсин бу янги романида ўтмиш меъморлари ҳаёти, беқиёс санъати ва ўша замон қарама-қаршиликларини кўрсатади. «Меъмор» романи, XV аср, Мовароуннаҳр ва Хуросонда меъморчилик санъатининг мислсиз ривожлангани, ўша давр социал қарама-қаршиликлари, обидалар — тарихий ёдгорликларни феодаллар эмас, халқ қурганини кенг ҳикоя қилади. Меъмор Бухорийнинг қизи Бадиа муҳаббати ҳамда халқ қаҳрамонликлари ёрқин бўёқларда тасвирланади.

Мирмухсин. Зодчие. Роман.

Инв. 194

Ўз2

М $\frac{70303-108}{352\ (06)-75}$ 4—75

© Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975 й.

БИРИНЧИ ҚИСМ

I боб

СУИҚАСД

Рабиуссоний ойининг йигирма учинчи куни, Ҳиротда, жума намозидан чиқиб келаётган Шоҳруҳ мирзога суиқасд қилинди. Ҳуруфийлар саркори — Фазлуллоҳ Астрободийнинг муридларидан бўлмиш Аҳмад Лур подшоҳга шахсан мурожаат этмоқ баҳонаси билан яқин бориб, пичоқ урди... Аҳмад Лур Жоме масжиди остонасида ушланиб, шу лаҳзанинг ўзида тилка-пора қилиб ташланди...[1]

Бу хабар шу куниёқ Ҳирот аҳлига маълум бўлиб, уч анчо—подшо чопарлари шитоб билан Самарқанд сари югурди. Уларнинг қуйида Мирзонинг жароҳатлангани ва бошқа махфий маълумотлар ёзилган нома Улуғбек мирзога борарди. Яна уч анчо Машҳаду Нишопурга, яна уч анчо Балх билан Астрободга олдинма-кейин жўнатилди. Кўп ўтмай Хуросону Мовароуннаҳр Мирзонинг қаттиқ жароҳатланганлигидан хабар топди. Аммо кўпларнинг хаёли дунёни ларзага солган темурийлар салтанатининг буюк тождорига қарши ўз ўлимини билгани ҳолда тиғ кўтарган кимсада эди. Мана, бир неча йилдирки, пойтахт ҳам Ҳиротга кўчган, амирзодалар мирзо туғи остида.

Бундан етти йил аввал Ҳалаб шаҳрида Фазлуллоҳнинг маслакдоши—шоир Саййид Имодиддин Насимий ҳибс этилиб, оғир қийноқ билан қатл этилган эди. Яна ҳуруфийлар бош кўтариб, подшоҳга қарши суиқасд қилгани Ҳиротни ҳайратга солди...

---

[1] Абдураззоқ Самарқандий. «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн».

Ҳирот шаҳри Кўҳисиёҳ тоғи этакларига жойлашган. Кўҳи сафеддан оқиб келган Ҳерирўд дарёси ундан уч-тўрт чақирим пастдан оқиб ўтади. Дарвозаи Ироқ яқинида Низомия мадрасаси, Бозори Қандаҳор ва шу атрофда усти берк ҳовузлар ҳам бор. Ҳиротдаги гўзал бинолардан бири Жоме масжидидир. Бу бино шаҳарнинг шарқ томонида. У ғурийлар ҳукмронлиги даврида, яъни XII—XIII асрларда барпо қилина бошлаган. Лекин бу бинонинг ҳақиқий санъат ёдгорлиги даражасига кўтарилиши Хуросон меъморлари—устод Қавом, устод Нажмиддин Бухорий ва кейинчалик Мир Алишер номи билан боғлиқдир. Навоий бу бинони тубдан қайта ишлатган: биринчи маротаба шарқ наққошлигига хос ранг-баранг нақшин гуллар билан безатган.

Ҳиротнинг диққатга сазовор жойларидан яна бири, Ҳерирўдга қурилган Пули Молон бўлиб, унинг атрофидаги ерлар сайргоҳ эди. Бу ғиштин кўприк ғоят кўҳна. Ривоятларга қараганда, уни Бибинур исмли зоҳид аёл товуқ боқиб сотиб қурган экан... Шаҳар ташқарисида ҳам зиёратгоҳлар кўп. Улардан энг улуғи Гозургоҳ, Кўҳисиёҳга яқин ердаги бу манзилга шоир Ансорий дафн этилган. Шу ердан Ҳирот кафт устида тургандай кўринади.

Сунқасд туфайли Ҳирот қамал қалъадек таҳлика ва қўрқув ичида қолди. Барча дарвозалар беркитилиб, ҳамма ерда навкарлар ва сарой фидойилари ҳозиру нозир турарди. Дарвоза фақат элчию ичоларга махсус рухсатнома билан очилар, мансабдор шахслар амирзода Иброҳим Султоннинг рухсати билан шаҳардан чиқа олишлари мумкин эди.

Шаҳар шимолидаги фалакка бўй чўзган миноралар ҳам, қуёш нурида кўк кошинлари ярқираб турадиган Мусалло[1] ҳам жимгина хўмрайиб турарди. Кўк гумбазларни чарх уриб учадиган кабутарлар ҳам мадрасаларнинг ғишти деворлари кавакларига кириб, пусиб ёггандай. Арк қўрғонидаги миноралар, аҳраман девдек бўй чўзиб, ҳамма кўчаларга, растаю равоқларга, карвон саройга, қуюқ кўланка ташлаб турувчи қалъа деворларига тикилиб турарди. Улар салтанатнинг бешафқат сарбозлари каби ҳаммани таъқиб остига олган, ҳамма вақт очиқ, мовий гумбаз

[1] Мусалло — мадрасалар ансамбли бўлиб, кейинчалик Гавҳаршодбегим номи билан аталган. Бу бинолар (XV аср) меъмор Қавомиддин амалидир. 1885 йили уни инглизлар: майор Гольдиг ва Пикок динамит қўйиб портлатиб юборган.

бағридаги кўк гумбазталар тепасида булутлар сузар эди. Гумбазлар ҳамоҳанглиги йўқ—кўзлар гумбази, Мусалло гумбази, миноралар гумбази, осмон гумбази ғоятда хомуш, улар бир-бирига қовоқ солиб турар, каппонда, расталарда савдо-сотиқ давом этарди-ю, аммо ортиқча бақириқлар, югуриб-елишлар, ён-ялаиглар тўдасидаги гурунглар йўқ, фақат навкару сипоҳилардан чеккада кишилар бир-бирлари билан шивирлашиб, суиқасд ва ҳуруфийларга мансуб Аҳмад Лур ҳақида гаплашишарди. Улар айғоқчилардан ғоятда қўрқиб қолишган, суҳбатга нотаниш кимса қўшилиши биланоқ ҳамма ўрнидан туриб кетар эди.

Шаҳарнинг Машҳад йўлида юракларга ваҳшат солиб Ихтиёриддин қалъаси қад кўтарган, бу ерга оғир гуноҳ қилганлар ҳибс этиларди. «Худо ҳеч кимни бу ерга келтирмасин...» Бу сўз кексалар тилида «Лоҳовла...»дан кейин айтиладиган дуога ўхшаб қолган эди. Ҳибс этилиб, Ихтиёриддин қалъасига ташланган одамнинг бу ердан қайтиб чиққанини ҳеч ким билмайди.

Қалъага ҳамоҳанг яна бир қўрқинчли ном Ҳирот аҳлига маълум. Бу ёш амирзода Иброҳим Султондир. У ўз бобосига таассуф қиларди — қаттиққўллиги, бешафқату маккорлиги билан номдор эди. Аммо бари бир суиқасдни ҳар ким ўзича ҳар хил талқин этарди.

Амир Темур томонидан Ширвонга бадарға қилинган ҳуруфиянинг асосчиларидан Фазлуллоҳ Астрободийнинг «Жовадони кабир» китобида фуқаро ҳуқуқи ҳақида бирмунча эркин фикрлар айтилганини сарой аҳли, жумладан, аҳли фузало билар, оддий фуқарога бу фикрлар «узун қулоқ» орқали наридан-бери етиб борган эди.

Ҳуруфийларнинг ақидасича, коинот абадул-абад, илоҳий ибтидо одамда ўз аксини топган, инсон худога ўхшаб яратилган. Коинот ҳаракати, инсоният тарихий даврий айланишидан иборат. Ҳар бир давр бошида Одам Ато пайдо бўлиб, охирида қиёмат бўлади. Илоҳий ибтидо пайғамбарликнинг, имоматликнинг илғор кўринишларида зоҳир бўлади... Улар, ҳар бир араб ҳарфида дунё гардишининг сўфиёна белгилари бор, ҳарфларда инсон юз тузилишининг илоҳий белгилари мавжуд, деб тушунадилар. Бу оқим тезда ғайри феодал тус олиб, халқ ичида кенг тарқалади. Улар амирзода Мироншоҳни—дажжол, деб атайдилар. Кейинчалик, Сардрўд яқинида Жалойир билан бўлган жангда Мироншоҳ ҳалок бўлганидан сўнг, ҳуруфийлар энди имом Маҳдий пайдо бўлиб, ер юзида

адолатли давлат ўрнатади, дейдилар. Улар Маҳдий сардорлигида авом зулмга қарши қурол билан кўтарилмоғи лозимлигини уқтирадилар. Ҳиротда, кейинчалик ҳуруфийларнинг катта гуруҳи борлиги, бу гуруҳ уларнинг ишларини давом эттираётганлиги, унга Фазлуллоҳнинг жияни — Хожа Аздуддин ва Мавлоно Тариқ, Магмур, Ҳорун бўзчи ва яна бир қанча раиятпарвар аҳли фузало алоқадор экани маълум бўлди. Шоҳрух салтанати кейинчалик шоир Амир Қосим Анварни ҳам ҳуруфийликда айблайди.

Аҳмад Лур, асли Луристон шаҳридан бўлиб, Ҳирот бозоридаги кичик бир тим ичида истиқомат қиларди. У ўрта яшар, кишиларни таажжубга солиб, устига доимо намат ёпиниб юрар, кичик бир ҳужра ичида зар дўппи тикиб тирикчилик қиларди... Аҳмад Лур ҳақида мукаммал тафсилот намики саройга, шу ҳафта ичида тилдан тилга ўтиб, бутун Хуросонга тарқалди.

Бу ҳодисалар саройда фавқулодда чора-тадбирлар кўришни тақозо этди: жароҳатланган подшоҳ ёнида жарроҳтабиблар билан гаплашиб турмоқ унинг учинчи ўғли Мирзо Бойсунқурга топширилди. Унинг қошида «салтанат кўрки» Гавҳаршодбегим ҳам бор эди. Амирзода Иброҳим Султонга мазкур суиқасдга алоқадор шахсларни тафтиш этиш, ҳибсга олиб, Ихтиёриддин қалъасига қамаш, жазолаш ишлари юклатилди. Кичик ўғиллари—Суюрғотмиш билан Муҳаммад Жўкийлар Журжон вилоятидан дарҳол Ҳиротга чақириб олинди.

Бу—темурийзодаларга нисбатан биринчи суиқасд бўлиб, салтанатни титратиб юборган эди. Боғи Зоғондаги хоналардан бирида жароҳатланган Шоҳрух ердан бир газ кўтарилган ўринда, тунда тўлғаниб ётарди. Жарроҳларнинг доруйи беҳуш бериб, жароҳатни тозалаб боғлагани, оғриқни тарқатадиган дорилар ичиришганига қарамай инграр, тепасида турган табибларни ҳам сезмасди. Атрофида олтин ва кумуш жомларда сув ва совун, юмшоқ оқ матолар, қон тўхтатадиган дори-дармонлар, куйдирилган латта, олтин косада мўмиё, жарроҳлик асбоблари турар, табиблар «Алқонун»ни варақлашар, шайхулислом ва Жоме масжиди имоми дамо-дам дуо ўқиб, дам урар эди.

Суиқасдга алоқадор ҳисобланиб, ҳибсга олинганлар ичида машҳур меъмор Нажмиддин Бухорийнинг ўғли Низомиддин ҳам бор эди. Бу хабар дарҳол Иброҳим Султон орқали шу куниёқ салтанатнинг «иффату кўрки, оқилаи замон» Гавҳаршодбегим қулоғига етди. У ўғли Бойсунқур

мирзо билан гаплашиб, аввал дарғазаб бўлди, сўнг таассуф билдирди. «Не сабабдин шундоқ доно, бунинг устига салтанатга кўп хизматлари сингган, улуғ султоннинг инъому эҳсонларига сазовор бўлган устод Нажмиддин Бухорий фарзанди «бундоқ қабиҳ ишга» аралашди экан», деб ўйлади Гавҳаршодбегим. Шу лаҳза чуқур хаёлга чўмиб, онаси қошида турган Бойсунқур мирзонинг кўз олдида пойтахтда қад кўтараётган янги мадраса ва буюк Мусалло пайдо бўлди. Бу, Хуросон кўркини устод Қавом ва устод Бухорийлар қурган эдилар. Нажмиддиннинг асли ота-боболари Бухородан бўлиб, уруғлари Хурдаки—Бухорийларга бориб тақалади. Амир Темур сарбадорлар ҳаракатига барҳам берганидан кейин, бу ҳаракатга алоқадор одамлар ҳар томонга тарқаб кетган, Нажмиддин ҳам Хуросонга ана шу сабабга кўра келиб қолган эди. Сарой аъёнлари бу тарихдан яхши хабардор эдилар. Бойсунқур мирзо шуларни кўнглидан кечирди. Унинг кўнглида шубҳа пайдо бўлди. «Нажмиддин Бухорий — ёстиқ остидаги чаён эмасмикан?» деб хаёл қилди ва буни онасига айтган эди, Гавҳаршодбегим ўғлига андек оғир бўлишини, чуқур тафтиш, аниқ исбот бўлмагунча мўътабар кишиларга қаттиқ шубҳа билан қараб, таъқиб этмаслик лозимлигини уқтирди. Лекин энг ёмони шу бўлдики, Мир Қосим Анварнинг ҳайдалиши, мавлоно Маъруф Хаттотнинг ҳибсга олиниши Жаъфар Табризий, Юсуф Андугоний, устод Қавом, устод Нажмиддин Бухорийлар юрагига ларза солди. Хаттотлар андуҳидан воқиф бўлган Бойсунқур мирзо ўз оғаси Иброҳим Султон олдида хомуш бош эгди. Чунки бу «мавлоно»ларнинг барчасига у ҳомий, унинг паноҳидаги кишилар эканини яхши биларди. Шу сабабли бундан бир йил аввал Мирзога «девони олий амири» унвони берилган эди.

У, отаси тепасида турган жарроҳу табибга кўз ташлаб, кейин ичкарига, ўз хонасига кирди. Оғаси Мирзо Улуғбек Хўжа Юсуф Андугонийни сўратиб, одам юборганида форсий икки байт ёзиб, аччиқ ва кибор нома юборгани ҳам ёдига тушди. Бу гап Мирзо Улуғбекка ёқмаган эди...

Маълумки, Улуғбек мирзо Мовароуннахрда, Суюрготмиш Адоқда, хуллас, ҳар қайсиси ўзи ҳокимлик қилаётган ўлкада фан ва санъат, ободончилик ишларига эътибор берардилар. Бойсунқур мирзо ўз қобилияти, ўткир зеҳни, ишбилармонлиги билан биродарларидан ажралиб турарди.

Кейинчалик Тус, Машҳад, Астробод, Журжон вилоятларидан иборат мамлакатга отаси томонидан ҳоким этилиб тайинланди. Лекин у онаси Гавҳаршодбегим ёнидан жилмай, Ҳиротда яшарди...

...Жума куни ярим тунда меъмор Нажмиддин Бухорий ҳовлисига бостириб кирган қурол-яроғли навкарлар ухлаб ётган Низомиддинни турғизиб, дарҳол қўлларини орқасига боғлашди. Саросимада титраб турган меъморга салтанат буйруғи шундай эканини айтиб, Ихтиёриддин қалъаси томон ҳайдаб кетишди. Кекса меъморнинг қалби тилкапора бўлди. Эндигина мўйлаби сабз урган, яқингинада Фарғона жангидан қайтиб келган Низомиддиннинг ранги девор бўлиб оқариб кетган эди. У саросима ичида дам отасига, дам онасига қарарди; афсус, ичкари хонада, қозиқда осиғлиқ турган дамашқий шамширини ҳам қўлга ололмади. Ҳа деқуни дегунча навкарлар уни туртиб олиб чиқиб кетишди. Меъморнинг «Қўйиб юборинглар! Ўғлимнинг гуноҳи нима?!» — деб қилган илтижоларига ҳам эътибор беришмади. «Мен улуг ҳазратга устингиздан арз қиламан!» деди ота сарпойчан, сипоҳлар йўлини тўсиб. «Биз, ўғлингизни салтанат номидан ҳибсга олдик! Ҳар қанча арзингиз бўлса, амирзода ҳазратларига айтасиз!» — деди қилич яланғочлаган шоп мўйлабли сипоҳ. «Бу бир англашилмовчилик! — деди остонада донг қотиб қолган меъмор. — Низомиддин! Бу бир англашилмовчилик, эшитяпсанми, ўғлим, бу бир англашилмовчилик! Мен тонг отиши биланоқ ҳазрат ёнига бораман! Сенинг гуноҳинг йўқ! Бу бир англашилмовчилик эканини айтаман! Қўрқма, ўғлим...» — деди эшиккача оёқяланг чиқиб. Кейин яна сипоҳларга мурожаат қилди: «Уни уриб озор берманглар, унда гуноҳ йўқ, бу бир англашилмовчилик! Ахир мусулмон фарзандисизлар, унга озор берманглар! Мен тонг отиши биланоқ ҳазратлари ёнига бораман!..»

«Миясини еган чол! Озор берма эмиш! — деди қилич яланғочлаган навкар. — Аввал ўғлингнинг кимлигини билиб ол! Агар билганингда валдирамас эдинг! Қани, юр тезроқ!» У қўли боғлиқ Низомиддиннинг елкасига туртди. «Отажон, хайр! Онажон, мени кечиринг, хайр!..» — деди орқасига қайрилиб Низомиддин. Тўс-тўполондан юраги чиқиб кетган синглиси Бадиа дам акасига, дам токчадаги ханжарга қарар эди. Акасининг «ханжарни олиб бер», деган ишорасини кутарди. Низомиддин ишора қилишга

ҳам улгурмади. Бадиа ҳам унга ярoғини лип этиб олиб беролмади... Хонадони ғорат этилган меъмор кийиниб, ҳозирнинг ўзидаёқ саройга бориб, арз қилмоқчи бўлди. Ҳазратга содиқ, умр бўйи сидқидилдан хизмат қилган бир меъморнинг хонадонига ғорат солиш—ёлғиз ўғлини ҳибсга олиш тўғрими!? Қани адолат? Ахир бу англашилмовчиликни келиб, отасидан сўраш, тафтиш қилиш лозим эмасмиди! Ухлаб ётган фарзандининг қўлларини боғлаб, ҳайдаб олиб кетиш... бу—зулм-ку! Бу ишлардан улуғ беканинг хабарлари бормикан? Бойсунқур мирзонинг хабарлари-чи? Наҳотки улар ўз кишиларининг содиқ эканлигини била туриб, унга дахл қилишга розилик билдирдилар? Қайси гуноҳим учун? Ёки бу икки амирзода ўртасидаги олишувми? Саройдаги икки шаҳзода олишувию оралардаги фитна бутун бир мамлакат бошини танвишдан чиқармайди, дердилар. Фитнанинг азобини фуқаро тортади. Шундоқ бўлдимикан? Бойсунқур мирзо билан Иброҳим Султон ораларида нифоқ бормикан? Подшоҳга қилинган суиқасд бу нифоқни яна ҳам авж олдириб юбормадимикан? Мавлоно Юсуф Андугонийнинг Самарқандга, Мирзо Улугбек ҳузурига юборилмагани ҳам шунинг учун бўлса-я?..

Меъмор ҳовлида, анча маҳалгача қаққайиб туриб қолди. Унинг хаёлидан сарой амалдорлари, саркорлар ўта бошлади. Бу ишларга меъморнинг нима алоқаси бор? Ёш йигитчанинг қўлларини боғлаб олиб кетиш адолатданми?!

У ҳассасига суянган ҳолда ҳовли ўртасида қаққайиб, очиқ қолган дарвозага тикилди. Оҳ-воҳ қилиб ўтирган хотини—Маъсума бекага ҳам эътибор бермасди. Бадиа бўлса нима қилишини билмай, ота-онасига қараб жавдираб, отаси бирон нажотли гап айтадигандай, унинг оғзига тикилар эди. Агар у қаттиқ ухлаб қолмаганида, навкарларнинг кириб келаётганини билганида албатта ичкари хонадаги осиглиқ қилични унга тутқазиб, ўзи ханжар билан уларга ҳамла қиларди... Жуда бўлмаганда, акасини қочириб юборарди. Эҳ, аттанг!.. Ҳовли ўртасида қаққайиб турган Меъмор ниҳоят ҳушини йиғиб олди, ҳозир ярим тунда Арк томон бориш у ёқда турсин, шаҳар кўчаларида юриш ҳам мушкул эканини ўйлади. У қайтиб хонага кирди. Дарвоза ланг очиқлигича қолди, атай ёпмади. Ҳассасини даҳлизга қўйиб, чакмонини қозиққа илди. Индамай ўз жойига келиб ўтирди. Боядан бери уни кузатиб турган

Бадиа отаси йнига келиб, чўкка тушди. Онасига тасалли берди, «Бир нима донг?! Нима маслаҳат берасиз?» дегандек отасига тикилди. Меъмор ўзини қўлга олиб, қизининг сочини силади:

— Сабр қилмоқдан ўзга чорамиз йўқ. Бу бир англашилмовчилик, ҳақ йўлига қарор топади. Худо хоҳласа, Низомиддин тонгда қайтиб келади. Эҳтимол, орага бирон шубҳа ёки чақув тушиб, ўғлимизни ҳибс этгандирлар. Тафтиш қиладилар, сўрайдилар, ҳақиқатни билгач, бўшатиб юборадилар. Низомиддинда айб йўқ, у нима гуноҳ қилиши мумкин! Низомиддин ёмон йигит эмас, у ҳам худди ўзимдек салтанатимизга содиқ. Олий ҳазрат Амир Темур бинни Тарагай баҳодирга, ундан кейин Мирзо Шоҳруҳ ҳазрати олийларига садқидилдан хизмат қилаётган бир уста бўлсам, нечук менинг фарзандим салтанатга гайр бўлсин?! Йўқ, бу ишда бир англашилмовчилик бор. Ҳақиқатни топадилар, Низомиддинни бўшатиб юборадилар.

— Худододбек билан оралари бузуқ, деб эшитган эдим,—деди Маъсума бека.—Ёки шу сабаб бўлдимикан?

— Худододбек ҳақида гапирмагин! У одобли йигит, ўғлингнинг дўсти! Иккиламчи, у менинг қадрдоним устод Қавомнинг ўғли. Улардан ёмонлик чиқмайди. Қавом ҳазратлари ҳам дўстим, ҳам устозим... Йўқ, Худододбекдан ёмонлик чиқмайди! Ахир улар ёқалашган бўлсалар ёқалашишгандир, лекин ёқалашган йигитларни Ихтиёриддинга қамамайдилар. Тонг отиши билан мен биродарим Қавом ҳазратлари йнига бораман, маслаҳат сўрайман. У зот ҳамма вақт менга кўмак берганлар, бу сафар ҳам кўмак берадилар. Устодни саройда қаттиқ эҳтиром қиладилар.

— Устод Қавом шу ерлик, бизнинг аслимиз Бухородан...

— Бадзабонсан! Бу гапни сен иккинчи бор оғзингга олма! Айб бўлади,— деди тутақиб Меъмор.— Хуросону Мовароуннаҳр бир туғ остидадирки, биз ҳаммамиз улуғ ҳазратга хизмат қиламиз. Биз, меъмору муҳандислар дилида бундоқ андиша ҳеч қачон бўлмаган. Хусусан, устод Қавомнинг диллари бундоқ андишадан холис.

Маъсума бека индамай қолди.

— Аммо Фазлуллоҳ кишиларнинг анча вақт ўтиб кетганига қарамай кек сақлаб, бундоқ саъй ишларга ружу қилмоғи салтанатни дарғазаб қилмай иложи йўқ. Ишқилиб, худойи таоло улуғ султонни ўз паноҳида асрасин,

тезроқ жароҳат битиб, ёстиқдан бош кўтарсунлар. Ана ундан сўнг яна осойишталик келиб, дилгирлик кетади. Бобомиз Хурдаки—Бухорийга алоқадор бўлганининг бизга дахли йўқ. Буни мен ўз хизмату садоқатим билан исботлаганман. Буни наинки устод Қавом, ҳамма билади...

То товонигача тушадиган узун ғалабия кўйлак кийиб, отасининг пинжида ўтирган Бадиа ҳозироқ акасининг кийимларини кийиб, Катвон дашти маҳорабасида эркаклар либосида жанг қилган баҳодир қиз бўлгуси келарди. Қани энди у акасининг ўткир исфихонини ялангоч ушлаб, уни олиб кетган, отасига шунча ситам бераётган ғанимлар бўйнига қилич солса! Энди у ҳам ёш эмас—ўн олтидан ўн еттига ўтмоқда...

У қаноти синган отасига қанот бўлгуси келарди; нега у ҳам ўғил бўлиб туғилмади?

Бадиа бир лаҳза хонадонини ғамхонага айлантириб кетган навкарлардан ғазабланиб, мислсиз ташвишга ғарқ бўлган ота-онасига раҳми келиб ўтираркан, хонага тўшалган гилам устида лойли этиклардан қолган изларга кўзи тушди. Подшо одамлари акасини турткилаб, дўқ уриб, қўлларини боғлагани хаёлида жонланди. У бераҳм кимсалар инсон билан эмас, худди ҳайвон билан муомала қилаётгандек, акасининг қўлларини бураб боғлашди.

Отаси, онаси олдида саросимага тушиб қолган Низомиддин уларга қаршилик кўрсатишни ҳам, кўрсатмасликни ҳам билмай, фақат отасига қараб жавдираб турарди. Отадан садо чиқмагач, у индамай туриб берди, бўғизланадиган қўйнинг оёқларини боғлагандек, унинг ҳам қўлларини орқага чандиб боғладилар. Даҳлизда, ланг очилиб қолган кўча эшикка қараб йиғлаб ўтирган Маъсума бека кафтларини очиб, тангрига мурожаат этарди: «Э худованди карим, мушкулимни осон қил! Боламни ўз паноҳингда асра, қолган умримни уқубатга ташлама!»

Бадиа ўрнидан туриб, кўча эшигини ёпиб келмоқчи бўлди. Отаси қайтарди:

— Чиқма, қизим! Очиқ қолса қола қолсин. Юрагимизни узиб кетишди, яна нимамизни олишарди. Одатда ҳибсга олишганда эшик олдида анча вақтгача айғоқчилар юради... Чиқма, қизим! Ақлим бовар қилмайди, тавба у нима гуноҳ қилиши мумкин? Бу, шубҳасиз, англашилмовчилик бўлиши керак.

Бадиа нам кўзларини отасига тикди. Акасининг қаршилик кўрсатмагани, жуда бўлмаганда ўзининг унга қи-

лич ёки ханжар узатиб юборолмаганига ич-ичида пушаймон эди. Бир одамни шундоқ кўз олдиларида қўйдек боғлаб олиб кетсалар-у, у қаршилик кўрсатолмаса! Акаси бундоқ одам эмас эди-ку! У жуда жангари, осонликча бўй бермайдиган, қўрқмас, дадил эди-ку! Нега у бўшашиб, итоаткор бўлиб қолди? Ёки ота-онаси олдида улар билан қиличбозлик қилишни лозим топмадими? Ҳарқалай, акасининг қаршилик кўрсатмай, уларнинг олдиларига тушиб кетгани Бадиага алам қилди.

Узун кўйлаги яшириб турган қадди-қомати, кўзлардаги фусуну лаблардаги латофат ногиҳоний ҳасрат ниқобига ўралди, унинг қалдирғоч қошлари, кўзларидаги чақин, юнонларга ўхшаш оқ юзу лаблардаги доимий табассум йўқ. У отаси билан онасининг ҳасратига шерик бўлиб, юлдузлар чақнаган қора тунда мунгли ўтирибди. Бу соҳибжамол қиз олдида от ўйнатиб баҳодирлигини намойиш қиладиган Худододбеклар қани? «Марзу олижаноб»лигини намойиш қиладиган бу йигит, унинг ёлгиз акаси ҳибс этилганини билган бўлса, нечун жим? Отаси баъзан хуфия айтганидек, «ҳукмдорлар бир аждардир-ки, яқин юрмоқ гоятда хавфли...» Устод Қавомнинг ўғли Худододбекдан кўра ҳам кўпроқ ўз диққатини тортиб юрадиган кўркам Бойсунқур мирзо бу лаҳза унинг кўзларига аждар, Иброҳим Султон эса, икки елкасидан икки илон ўсиб чиққан Заҳҳокка ўхшаб кўриниб кетди.

Шаҳар жанубида—баландлик устида қад кўтариб турган қалъаю Арк, шимол қисмидаги Мусаллоюю миноралар қўрқинчли бир қора тоққа ўхшаб, Бадиининг юрагига ваҳшат солардн. Унинг ҳажрида куйиб юрган Худододбек ҳам назарида совуқ бир нарсага айланди. Худододбекнинг оҳ-воҳларининг миси чиққандай бўлди. Устод Қавом, гарчи отасининг яқин ошнаси бўлса ҳам, бу икки донгдор меъмор ўртасида азалий бир яширин рашку ҳасад мавжуд, Маъсума бека ҳам бу тўғрида илгари бир неча бор шама қилган бўлса ҳам, Бадиа бунга ортиқча эътибор бермасди. Энди мана бу воқеалар уни чуқур ўйларга толдирди.

Дарҳақиқат, бир қарашда иноқ, дўсара кўринган Қавомнинг мижозида шуҳратпарастлик унсурлари йўқ эмасди. У бу борада ҳар қандай яқин ошнасининг ҳам юзига чанг солишдан тоймасди. Аммо устод Қавом ўзининг мислсиз ва узоқ йиллик меҳнату санъати билан Хуросонда донг таратган. Уни Самарқанду Бухоро, Машҳаду Таб-

риз усталаригача яхши билишар, Бибихонимга монанд бўлсин, деб қурилган Гавҳаршодбегим мадрасаси бу томони Ҳиндистон, бу томони Бағдодгача машҳур эди. Лекин ундаги шуҳратпарастлик, тама олдида подшоҳларга тиз чўкишдан ҳам, ўзгалар манфаатини босиб-янчиб ўтишдан ҳам қайтмаслигини кўпчилик биларди. Шу туфайли яқин ошналари уни: «Устод Қавом меъморлар меъмори эмас, подшоҳлар меъмори» дейишарди кинoя билан. У асли ҳиротлик бўлгани сабабли, ўз ҳамшаҳарларини суяр, Бухорий, Андугоний, Самарқандийларга унча йўл бермасди. Меъморчилик санъатига алоқаси йўқ, доимо устод Қавом билан устод Бухорий орасини бузиб юрган «юмшоқ супурги» Аҳмад Чалабийни эса қўллаб-қувватларди. Устод Қавомнинг бу феълини сафдошлари билсалар ҳам билмаганликка, ўзларини унинг феълий ожизлигини сезмаганликка олишарди. Ахир бундай «дард»га мавлоно Шарафиддин Али Яздий ҳам дучор эдилар-ку! Баъзан мавлоноларнинг ўзини билган кимса қилмайдиган номақбул қилиқлари бўлади; бу қилиқ ойдаги догга ўхшайди. Шу дог туфайли кишилар ойдан кечмайдилар-ку! Денгиз устидаги чўпу кўпикларни эмас, унинг чуқур бағридаги дурру жавоҳирни кўра билганлар устод Қавом, устод Бухорийлар қадрига ета олади! Лекин, бари бир, Нажмиддин ва Юсуф Андугонийлар хонадонида устод Қавомнинг «ўлармонлиги», беш қўлини баробар оғзига тиқиши...» ҳақида турли гаплар юрарди. Бу гаплардан фарзандлар ҳам воқиф эдилар. Бадианинг кўз олдида отасининг шаън-шавкати билан масрур, доимо қамчиндек шай юрадиган, ҳиндиларга ўхшаш қорамағиз Худододбек билан келинган, салласи тепасига жиға тақиб юрадиган Бойсунқур мирзо келди. Уларга негадир нажот кўзи билан қаради—наҳотки амирзода, қолаверса, Худододбекнинг отаси—устод Қавом бу ишга аралашмай, унинг отасини бу кулфатда ёлгиз қолдирсалар? Бундай бўлиши асло мумкин эмас! Акаси Низомиддин, эҳтимол, бебошлик қилгандир, ёқалашгандир... Эҳтимол, бирон мансабдорни сўккандир, эҳтимол... эҳтимол... Бунинг учун Ихтиёриддинга олиб кетмоқлари шартми?! Бу ишда, дарҳақиқат, ё хусумат ё англашилмовчилик бор! Иккиламчи, Низомиддиннинг исмини Қавом ҳазратлари қўйганлари, Бадиани келин қиламан, деб тилларидан бол томиб гапирганлари ҳаммага маълум-ку! Шу туфайли унинг отаси ўзининг яхши шогирдларидан бири бўлмиш Зул-

фикор Шошийдан шубҳаланиб, уни Бухорога жўнатиб юборган эди.

Зулфиқорни аввал шогирдим, ҳунаримнинг тираги, фарзандимдан аъло йигит, деб юрган Меъмор, ўз қизига мойиллигини сезиб, Ҳиротдан узоқлаштирди. Бу ҳақда вақтида хабар бермаган иккинчи шогирди Заврак Нишопурийдан ҳам қаттиқ хафа бўлди. Унинг нияти устод Қавом билан қуда бўлиш, икки меъмор «Гавҳаршодбегим» Мусаллосидек абадул-абад ёнма-ён туриш эди. Гарчи Худододбек билан Низомиддин толиби илм бўлмасалар, муҳандису меъморчиликка иштиёқ қўймаган бўлсалар ҳам, ҳарқалай, ўзларига мос бир хизмат топурлар, деб ўйларди. Аммо Зулфиқор Шошийнинг ғайрату иқтидорига дилидан қойил қоларди. Мана, илму қобилият! Устод уни отасига яхши сўзлар билан номалар ёзиб, яхши саруполар кийгизиб, сарбонга тайинлаб... жўнатган эди.

Зулфиқор Шоший эса, бу хонадондан асло кетгуси йўқ эди. У ҳатто Ҳиротда қолиб, бошқа бир ерда истиқомат қилса ҳам, устоднинг қўлида хизмат этишни истарди. Ҳаттоки ғишт териш, мардикорликка ҳам тайёр эди. Аммо меъмор хонадонининг ўз хатти-ҳаракатидан воқиф бўлиб қолганини сезиб, хижолат тортди ва жуда баланд дорга осилганини пайқади.

Зулфиқорнинг Бухорога жўнаши ҳақидаги «ҳукм» устод Қавом берган катта зиёфат куни чиқарилган эди...

Бу гапларнинг бари Бадиа хаёлидан ўтди. Бадиа паварида бирдан жарликка тушиб кетганга ўхшаб, юраги орқага тортиб кетди. Бирваракайига шунча алам—отасининг тираги, ёлғиз акасининг қўллари боғланиб, олиб чиқиб кетилиши... Қандай оғир! Бу фожиа катта кемага тушган дарзга ўхшарди. Ишқилиб бу «дарз» тезда беркитилсин, кема ғарқ бўлмасин, дерди ўзига ўзи Бадиа.

II боб

МЕЪМОР НАЖМИДДИН БУХОРИЙ КЎТАРГАН АЛАМНИ ФИЛ КЎТАРСА, БЕЛИ СИНАРДИ

Бадианинг хаёлини бир лаҳза ўша, Хўжа Юсуф Андугоний келган базм ишғол қилди... Киши баъзан шундай оғир дақиқаларда ҳам рўшнолик кунларини эслайди — бу билан юрак ғурбат учун эмас, шодлик учун яратилганини

исбот қилмоқчи бўлади. Бу ҳол—қор қўйнида бош кўтариб турган чечакка ўхшайди! Бегуноҳ Зулфиқор Шошийнинг ногиҳоний жўнатилиши ёмон бўлди. Ахир у бу даргоҳдан ноилож чиқиб кетган эди. Низомиддиннинг ҳибсга олиниши ҳам ногиҳоний бўлди. Бадиа ўй сурар, хаёлларининг поёни йўқ эди... Уни кўрганда эс-ҳушини йўқотиб қўядиган Зулфиқор ҳам бу ердан жўнаб кетди—дунёнинг иши доимо шундай тасодифларга тўла экан-да! Бадианинг кўз олдига яна Зулфиқор келди, бу йигит Худододбек каби пурвиқор, амирзода каби кўркам эмас, у этик кийиб, бошидаги бухороча дўппини салла билан ўраб оларди. У аслида отасининг билагон ва уддабурро шогирди, бухоролик уста Нусратнинг ўғли бўлишига қарамай, Низомиддинга асло иш қўймас, устод хонадонидаги ҳамма ишларни ҳам ўзи қилар эди. Меъмор баъзан менинг тўрт ўғлим бор, бири Низомиддин, бири—Заврак Нишопурий, бири—Зулфиқор Шоший ва бири — Ғаввос Муҳаммад Ҳирий, дерди. Бирваракайига бу тўрт ўғилнинг иккисидан жудо бўлиши Меъморни оғир бир ҳолга тушириб қўйганини Бадиа яхши сезиб турарди. Зулфиқор Шошийнинг «гуноҳи» маълум... аммо Низомиддиннинг гуноҳини билишмай тун бўйи қовурилишди. Бадиа ҳам, Масъума бекаю Меъмор ҳам эрта билан тўппа-тўғри Бойсунқур мирзо ёнига бориб, бўлган ҳодисаларни батафсил айтишгач, у олижанoблик кўрсатиб, Низомиддинни қутқариб беришидан умидвор бўлишарди. Меъмор бу англашилмовчиликнинг дарҳол олдини олажагига ишонарди. Наинки, амирзода, бу ишни устод Қавомнинг бир оғиз сўзи билан ҳам тўғриламоқ мумкин, деб ўйларди у. Бадиа ҳам шундоқ бўлишига асло шубҳа қилмасди. Жасур Худододбек ҳам бу ишга аралашади, бу танти йигит ўз ўртоғи Низомиддиннинг зиндонда ётишига асло йўл қўймайди, деб ҳисобларди у.

Тонг отди.

Тонг отиши ниҳоятда қийин бўлди. Меъмор Нажмиддин умрида бунчалик отиши мушкул бўлган тонгни биринчи маротаба кўриши. У азонгача худога ёлвориб, ичдан йиғлади, тунда янги қурилаётган мадрасаси атрофини айланди, юлдузлар чамасида унга тикилди, гумбаз тепасига келган янги ойнинг ўроғига бефарқ қаради. Булар, назарида, тошдай қотиб қолганга ўхшарди. Ҳозир унинг кўнглига чироқ ёқса ёримас эди. Тонг отиши билан нонушта ҳам қилмай, зинғиллаганича Аркнинг баланд

деворлари ёнидан ўтиб Мусаллога, ундан ўтиб, янги қурилаётган мадраса ёнига келди. Барвақт келиб, ганчхок қораётган шогирди Заврак Нишопурийга юзланди. Устодни бунчалик барвақт кўрган Заврак таажжубланиб, қўли кўксида, салом берди. Бу йигит ҳам дўсти Зулфиқор Бухорога жўнатилган кундан буён қўли ишга бормай юрар, бир нимасини йўқотган одамдек хомуш эди-ю, азбаройи устодга эътиқоди бениҳоя бўлгани туфайли буни билдирмасликка интиларди. У, Нишопурга жўнаб кетишни ҳам хаёл қилди, андиша бунга йўл бермади. Заврак Меъмор юзидаги гайри одатий бир ҳолни кўриб, қўлидаги белкуракни ерга қўйди. Яқинроқ борди. Меъмор учун бу ерда ишлаётганлар ичида Зулфиқору Заврак, Ғаввос Муҳаммаддан яқинроқ одам йўқ эди. Шу сабабли, унга Низомиддинни тунда қўлларини боглаб олиб чиқиб кетишганию ҳозир ўзининг устод Қавом, ундан сўнг амирзода ёнига арз билан боражагини бир йўла гапирди. Бу хабарни эшитган Заврак юракдан куйиб кетди. У кейинги пайтда бошқа ошнасиникида ётиб юрарди. У бирон гап ҳам айтолмади. У бир нимадан қўрқса ёки таъсирланиб кетса, гапиролмай гўлдираб қоларди. Меъмор Завракдан корфармо Аҳмад Чалабийга ҳам бу гапни маълум қилишини, ўзининг бунда келолмаслигини, эшни топса, Аркка кириб чиқажагини айтди, кеча хумдондан келтирилган оби гиштларга ҳам қайрилиб қарамади. У одатда гиштлардан бирини қўлга олиб, у ёқ бу ёгига қарар, чертиб ҳам кўрар, «ганчни эҳтиёт қилиб, оз-оз қоринг,»—дер эди. Бу гаплар ҳам йўқ. «Равоққа гишт қўйилаётгани сабабли ганчнинг миқдори хокка нисбатан оширилсин»,— деб кўрсатма ҳам берарди. Бу гаплар ҳам йўқ. Фақат «Ғаввос Муҳаммадга айтинг, кошинларни олиб келиш пайти етди. Кулол Абутолиб билан Васиятиддинларга ложувард хоки, қўрғошин, гилвата, луҳ етказиб бермоқлик керак», деди. «Ҳамма айтганларингизни қиламиз, устод»,—деди Заврак Нишопурий. Меъмор бу ерда кўп турмай, устод Қавом ҳовлисига йўл олди.

Нажмиддин Бухорий олтмиш ёшлардан ошган, паст бўйли, елкалари кенг, серҳаракат одам. Тақа мўйлаб ва иягини қоплаган катта қўнгир соқоли, япасқи даҳанининг кенглиги юзини кулчага ўхшатиб кўрсатарди. Устод Қавом бунинг акси—чўққи соқол, иягининг торлиги, бошининг катталиги, қирра бурун ва новчалиги билан икки кекса меъмор бир-бирига ўхшамас, уларни сиртдан қараб, дарҳол

ажратиб олиш осон эди. Нажмиддин Бухорийнинг чатма қошлари қуюқ, ёноқлари андак мўғулларга ўхшаб бўртиб чиққанига қарамай, асли бухоролик, туркий «юз» уруғидан бўлиб, ёшлигида оз вақт Сариосиёнинг Бойбўри, Сўфиён, Тоқчиён мавзуларида яшаган. Кейинчалик, замонанинг зайли билан Хуросонга келиб қолган. Бухоро мадрасаларидан бирида таҳсил кўрган, риёзиёт—ҳандаса илмига зеҳни ўткир, муллаваччалар орасида энг тиришқоқ, баҳс, мутолаани яхши кўриш одати ҳамон, қирқ йил орадан ўтиб кетганига қарамай, ҳозир ҳам ўз кўринишларини намойиш этарди. Баъзан ўз хонасида, қўлда қамиш — қалам, чуқур хаёлга чўмар. Бу пайтда у қалам орқасини бир чеккадан беихтиёр чайнай бошлар; хонтахта устига ёзиглиқ қоғозлар, ҳандасавий ўлчов ва рақамлар, қора лас билан чизилган бениҳоя кўп лойиҳа чизиқлари, учбурчаклар турарди... Баъзан у узундан-узоқ ҳандасавий ҳисобларни қоғозга ёзиб қолар, яна ўйчанлик ва қамишқалам орқасини ғажий бошларди. Унинг чизгичу паргар ва бошқа асбоблари кўп йиллардан буён тутилар, аммо қамиш-қалам чидамас, тез-тез бозордан ўн-ўн бешталаб олиб келиб қўйиларди. Баъзан у кун бўйи хонасидан чиқмай тахта қоғоздаги чизиқлар устида ўйлар, чизмаларнинг камкўстини тузатиш билан кунни кеч қиларди. Бундоқ пайтларда унинг ёнига на Бадиа ва на Низомиддин кира оларди, фақат зеҳни ўткир Зулфиқор билан Заврак бир нимани баҳона қилиб кириб, ёнида қолиб кетишарди. Олиб кирилган чой ҳам совиб қолар, аллақандай ўлчовлар — учбурчаклар хаёлини тортиб кетарди. Қоғоз устидаги рақамлар одам қиёфасига кириб, улар билан гаплашар, тахта қоғоз устида уларни юргазар, кўпайтирар ва баъзи рақамлар устидан чизиқ тортиб ташлар эди.

Шундоқ илму амалиёт билан кунлари ўтиб турган Меъмор бошига улкан ташвиш тушиб, ўглининг ҳибс этилиши ҳаммасини бир томонга улоқтириб ташлади. У қоғоздаги ғалат чизиқларни эмас, унинг ўзини қандайдир бир нуқта «ғалат» ҳисоблаб, ўчириб ташлаётгандай бўларди.

Меъмор кўча четидан шошилиб борарди. Ҳеч қачон унинг ҳовлиққанини кўрмаган кишилар бунчалик ошиқиб бораётганидан таажжубланишар, бир лаҳза тўхтаб унга боқишарди. Лекин устод буни сезмас, ҳеч кимга қарамай, яқин дўстиникига ошиқар эди. У тезроқ етиб бориш мақсадида тўғри бозорни кесиб ўтди. Эрта биланоқ бозор гав-

TOSHKENT SHAHAR YASHNOBOD TUMANI ... № 1909

жум — Самарқанддаги Катта бозорга ўхшатиб, Ҳиротда ҳам Бозори малик барпо этилган эди. Самарқанддаги улкан бозорнинг бир бошидан кириб иккинчи бошидан чиқиб бўлмайди. Уни яхшилаб айланиб чиқмоқ учун кишига бир неча кун керак бўлади. Пишиқ ғиштдан кўркам қилиб ишланган дўконлар олдида харидору дам олувчилар учун оқ мармар тошлардан курсилар қўйилган. Ошхона ва чойхоналар харидорларга мунтазам хизмат қилиб турарди. Дўконлар икки қаватли бўлиб, уларнинг тепаси бутун кўча юза гумбаз қилиб қопланган, ёруғлик тушиб туриши учун гумбаз саҳнида деразасимон панжарали туйнуклар қўйилган. Бозор ичи шунчалик озода ва кўркамки, тоғдан йўндириб келиниб ётқизилган тошлар кўчаю бозор саҳнини лой чангдан асрар, пишган ғиштдан ишланган ариқлар ҳар қанча сувларни махсус қувурлар орқали ўтказиб турарди. Шунинг учун ҳам бозорга келган кишининг кавушига заррача бўлса ҳам гард юқмасди... Тоқилар остидаги дўконларнинг токчаларига уюлган ҳарир моллар, турли-туман рангдаги шойи, атлас, ҳаво ранг бахмал, зарбоф кимхоб ва бошқа ранго-ранг баззозлик моллари бу ерга келганларнинг кўзини ўйнатади... Бозордан дунёдаги энг асл, камёб моллардан тортиб, истаган ҳамма нарсани харид қилиш мумкин эди...

Меъмор Бухорий билан устод Қавом учрашуви ғайри одатий бўлди; Худододбек дарвоза олдида Меъморни кўриши билан дарҳол ўнг қўли кўксида салом бериб, ичкарига таклиф этди. Отасининг қадрдони, Ҳиротнинг мўътабар зотларидан бири, Бадианинг отасини ўз эшигида кўриш ринд табиатли йигитни довдиратиб қўйди. У «мўътабар зот»ни бошлаб, меҳмонхонага олиб кирди. Меъмор кенг ва кўркам хонага кириши билан андек ўзини қўлга олиб, фотиҳадан сўнг, Худододбекка мурожаат этди:

— Бевақт келганим учун узр. Муҳим бир иш устод билан гаплашишни тақозо қилди...

— Ҳеч қиси йўқ. Мен ҳозир отамни чақириб чиқаман,— у дик этиб ўрнидан туриб, ичкари ҳовлига кириб кетди.

Бир муддатдан сўнг сарпойчан, елкасига чопон ташлаб олган устод Қавом қўлида тасбеҳ, меҳмонхонага ҳайратомуз кириб, меъмор Бухорий билан қўл сиқишиб омонлашди. Меҳмонни юқорига ўтқазиб, дарҳол ўғлига дастурхон ёзишни буюрди. Худододбек яна илдамлик билан қай-

тиб чиқиб кетди. Фотиҳадан сўнг, устод Қавом дўстига боқди.

— Хуш келибсиз!—ҳамкасб ошнасининг бевақт келгани уни ўйлатиб турарди.

— Хушвақт бўлинг,—деди меъмор Бухорий андуҳли бир чеҳра билан уҳ тортиб. Бу енгилгина уҳ тортиш остида жуда ҳам оғир бир алам борлигини устод Қавом дарҳол сезди. Мадраса қурилишида бир ишкаллик чиқдимикан, деб хаёл қилди у. Ёки маблаг сарфланиб бўлдимикан? Муҳандиснинг хатоси баъзан «гулдаста» билан равоқ оралиғида сезилиб қоларди. Пойдевор ғалат қуйилганмикан?.. Устод Қавом хаёлидан бир лаҳзада қанча гаплар ўтди. У қадрдон ошнаси, Мусалло ва бошқа иншоотлар қурилишида ўзининг билимдон, доnoлиги ва гоятда самимийлиги билан унга кўмаклашган, хизмату эътибори, билими жиҳатидан баробар бўлишига қарамай, доимо ошнасини улуғлаб келган, асли бухоролик дўстига қўлидан келган ҳамма ёрдамини кўрсатишга ҳозир турар эди. Нажмиддин Бухорий бир зумлик сукутдан кейин бош кўтарди:

— Устод! Бошимга кулфат тушди. Тунда ўғлим Низомиддинни Ихтиёриддин қалъасига олиб кетдилар...

— Нечун?—устод ҳайратланиб сўради.—Ихтиёриддинга, дедингизми?!— бу саволни берди-ю, яна ўзи бирдан жим бўлиб қолди. Ҳуруфия тўдасига мансуб бўлган Аҳмад Лур подшога суиқасд қилгани, ҳуруфийларни тутиб, Ихтиёриддинга ҳибс этилаётгани устодга маълум эди. Демак, Низомиддин бу «ниҳоятда хавфли тўда»га мансуб, улуғ ҳазрат жонига қасд қилганлар орасида бор... Иккиламчи, сарбадорлардан кўра ҳам, ҳозирги пайтда хавфли бўлган ҳуруфийлар подшоҳ салтанатининг ичидаги асосий душмани ҳисобланарди.

— Сабаби менга қоронғу...— деди Нажмиддин Бухорий дўстининг юзларига тикилиб. У дўстидан қандайдир нажот сўрагандек бўларди. Устод Қавомнинг бир оғиз сўзини Бойсунқур мирзо ҳеч қачон ерда қолдирмаслигини биларди.

— Ёмон иш бўлибди,—деди устод Қавом масалага бир қадар тушуниб. У бухоролик ошнасининг отаси Хурдаки—Бухорийларга алоқадор бўлиб, боши кетганини ҳам эшитган эди. Шундай мўътабар зотнинг фарзанди ҳам салтанатга қарши бўлгани, нобакор чиққанига афсусланди. «Нима етмайди? Шундоқ баобрў Меъморнинг фарзанди, ҳамма нарса етарлик бўлса. Бу ҳуруфийлар йўқолиб-йитиб

кетган сарбадорларнинг илдизларидир, бадкирдорликка ўтиб, ёмон ишларга ружу қилмоқдалар», деди ичида ўзига ўзи устод Қавом. Кейин у бир лаҳзалик жимликдан сўнг дўстига қаради:—Устод! Худонинг ўзи мушкулини осон қилсин! Мушкули осон бўлса, ўғлингиз тез кунда озод бўлиб чиқади...

— Бир англашилмовчилик бўлганга ўхшайди,—деди меъмор Бухорий ич-ичидан куйиб.—Нима гуноҳ қилибдики, уни Ихтиёриддинга олиб кетади! Ахир бу ерга салтанат душманлари, бадтарин кимсалар, гоятда хавфли шахслар ташланар эди-ку! Боши қотиб қолди.

— Худога ёлворинг, Меъмор, худо нажот берса ҳеч гап эмас, ўғлингиз қутулиб чиқади. Тафтиш қилишар, агар англашилмовчилик содир бўлган чоғда, уни дарҳол бўшатиб юборадилар. Бундай воқеалар бўлган, эшитганман. Ҳа, худога ёлворинг, оллодан ўзга паноҳимиз йўқ.

— Мирзо билан гаплашиб, агар гуноҳи бўлса сўраб олиб берурсизми, деб келган эдим.

— Мумкин. Аммо бизга ҳали Низомиддиннинг айби нима эканлиги номаълум-ку? Ёки сиз жанобга маълумми?

— Билмайман.

— Бирон шубҳангиз борми?

— Йўқ, устод. Ҳеч нарсадан шубҳам йўқ.

— Унда сабр қилмоқ даркор. Фақат сабр!

Шу дам Худододбек хонага дастурхон олиб кирди. У чўкка тушиб ўтириб, меҳмонга ва отасига хушбўй ҳинд чойи узатди. Устод Қавом нон ушатиб, дўстига марҳамат қилиб, дастурхондаги ширинликлардан олишга таклиф қилди. Меъморда иштаҳа йўқ эди; у пиёладаги чойдан ҳўплаб, унинг кўмагини сўрагандек устодга тикилди. Устод Қавом бўлса, бу ишнинг таги ёмонлигини, ҳатто амирзода Иброҳим Султоннинг Ҳиротда қаттиқ алгов-далгов қилаётганини, салтанат душманлари ёки бу ишда шубҳаланилган кимсаларга нисбатан қаттиқ жазо берилаётганини билардн. Қаҳри қаттиқ бу амирзода аҳли нафосатни унча хуш кўрмаслиги, унинг наздида салтанатни беобрў қиладиган гаплар шу фузалою шуародан чиқажагини билиб, баъзида укаси Бойсунқур мирзога ҳам қулоқ солмасди. «Бобом Мағриб билан Машриқни, Ҳинду Чинни шамшир билан мусаххар қилгон, ғазал билан эмас!» дерди у. Бешафқатликда у бобосидан юз чандон ўтиб кетишини раият эътироф этарди.

Амирзоданинг феъли устод Қавомга маълум. Шу лаҳза устод юрагига ғулғула тушиб, ўрнидан турди-да, ўғлини ташқарига чақириб қулоғига оҳиста шивирлади: «Кўчага чиқиб, у ёқ-бу ёқларга кўз ташла, Меъмор жаноблари изидан айғоқчи тушмаганмикан? Тунда Бухорийнинг ўғлини тутиб олиб кетибдилар. Агар унинг орқасидан айғоқчилар қўйилган бўлса, бизнинг ҳовлига келгани шубҳага сабаб бўлади...» Худододбек ташқарига чиқди. Хона ичига қайтиб кирган устод Қавом Нажмиддин Бухорийни яна дастурхонга таклиф қилди-да, чой узатди. Унга «Фақат худога ёлворинг, сабр қилинг...»дан бўлак гапи бўлмагач ва озгина чўчиётганини сезгач, Меъмор ортиқ бунда турмай, ўрнидан қўзғалди.

Устод Қавом ҳам шуни истаб турган эди.

— У ёқ-бу ёққа қарадингизми?— деди у олазарак бўлиб,—бу ёққа келишда мабодо орқангизда айғоқчи бўлмадимикан? Ҳозир «сув илонлар» кўпайиб кетган...

— Устод, мен шу нарсага эътибор бермабман. Сувга тушган одам сувдан сесканмайди. Айғоқчи қўядиларми, қўймайдиларми, менга бари бир,— деди Меъмор даҳлизда кавушини кия туриб.

У дўсти билан хайрлашиб кўчага чиқди. Устод Қавом ошнаси кетидан ташқарига чиқмай, ҳовлида қолди. Ўзини одамларга кўрсатгиси келмади. Йўлда кетаётган Бухорий: «Мен-ку алам сувига тушган кимсаман, ҳеч нарсадан қўрқмайман, ошнам нега қўрқар экан? Тавба,— деди ўзига ўзи.—Бировнинг дарди билан бировнинг не иши бор? Нарироқ борганида Худододбек билан ҳам қамти келиб қолди, бек у ёқ-бу ёққа аланглаб, одамларга қараб юрарди. Нажмиддин Бухорий унинг нима қилиб юрганини пайқади. У харсангтош ётқизилган айланма кўчалардан борар экан, кўнглида бир нидо бор эди: «Менинг тинчгина ишлашимга имконият бермаётирлар! Мен ишламоқчиман! Мен Хуросонга кўрк бўладиган яна бир мадраса қуриб бермоқчиман. Унда хуросонликларнинг фарзандлари илм олади... Мен бу бинони абадул-абад турадиган қилиб қурмоқчиман. Менга на ақчаю, на инъом керак! Мен уни раият учун қурмоқдаман. Наҳотки менга тинчлик бермасалар?! Ахир асиру қулларга ҳам ишлаш имконияти берадилар-у, нечун менга йўқ! Эй, тангрим, ёлғиз ўзингга сиғинаман; меҳнат қилмоғим учун тинчлигу ҳаловат бер! Фарзандимни бағримга қайтар, алам оташида бағримни ёндирма! Дўстга хор, номардга муҳтож қилма мени!».

III боб

ТАЪҚИБ

Меъмор тор кўчалардан ўтиб, Пули Молонга чиқди: Ҳерируд дарёси устига қурилган бу баланд ғиштин кўприк устида бир нафас тўхтаб, Арк томонга тикилди. Баландликдаги Ихтиёриддин қалъасининг баҳайбат деворлари унга даргазаб тикиларди. Пастликда буралиб оқаётган Ҳерируднинг нариги томонидаги миноралар, қалъаю арк атрофидаги асалари инидек бир-бирига туташиб кетган томлар, айланма тор кўчалар меъмор Бухорий кўзига хомуш ва ғамгин кўринар, улар шунчаки бир суратга ўхшар эди. Бутун Ҳирот Меъмордан юз ўгиргандек.

Машҳад йўлида қовоғини солиб турган Ихтиёриддин қалъасида фарзанди Низомиддин қўл-оёқларига кишан урилиб, зах ерда ётибди. Аркнинг кун чиқиш томонида Жоме масжид бўлиб, бу томон эрталабдан бошлаб гавжум. Ундан нарида Бозори Қандаҳор ва Бозори Малик. Ундан нарида Инжил ариғи. Кўприкда Меъмор хаёлга толди. Устод Қавом билан учрашуви унинг юрагидаги аламни яна ҳам кучайтирди. У ўғлининг ҳибсга олинуви «англашилмовчилик» эмас, у жойга оғир жиноятчи, «салтанат душмани тушинигени айтиб, юрагини сиқди. Наҳотки, унинг Низомиддини салтанат душмани? Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас! Низомиддин нега салтанатга душман бўларкан?! У ҳали бўз йигит, сарой олдида катта обрўга эга бўлган Меъморнинг фарзанди. У, ахир, Фарғона жангида қатнашиб, Улуғбек мирзо инъомига сазовор бўлган-ку! Нега у подшоҳга душман бўларкан?! Бу ҳеч ақлга сиғмайди! Йўқ, бундай эмас! Менинг зотимда жиноятчилар йўқ! Қавом жанобларининг шубҳаланишлари ноўрин!

Меъмор Пули Молон устида девонасифат, у ёқдан-бу ёққа бориб келди. Ҳозироқ, тўппа-тўғри Иброҳим Султон ёнига борсами? Ёки ундан олдин Бойсунқур мирзо ёнига борсамикан? Бойсунқур мирзо меъмор Бухорийни ҳурмат қилади. Ахир у қанча яхши гаплар айтган. Ҳатто Мирзонинг бунчалик эътиқодини сезган устод Қавом унга бир қадар рашк қиларди. У тўппа-тўғри Бойсунқур мирзо ёнига бориб, юрагидаги ҳамма гапларини айтиб, йиғлаб, ёлвориб, агар ўғли гуноҳкор бўлса, бир сафар гуноҳидан ўтиб, озод этишларини сўрасамикан? Умр бўйи салтанатга хизмат қилди, қолган умрини ҳам бағишлаяжагини, унга жони бўлса, ҳаммасини Мирзо ҳазратларига бағишлаяжа-

гини айтсамикан? У уйлаб қолди. Пули Молондан ўтиб кетиш Саланг тоғидаги «Мори марг», яъни Ажал йўлидан ҳам оғир бўлди. Мен изтиробдаман, қалбимни алам эзмоқда, дерди у ўзига ўзи. Унинг хаёлидан Арастунинг гапи ўтди: «Бизнинг кулмаган кунимиз — яшамаган кунимиздир...» — Мен — йиғлаётибман. Демак, мен яшамаётибман. Бундан чиқди, мен ўлганман. Мен ўлган одамману, лекин қимирлаб юрибман. Мен сояман. Ҳа, ҳозир менинг фақат соям қолган...

Меъмор бир муддатдан кейин Пули Молондан ўтиб, пастликка туша бошлади. Арк томонга бориб, амирзодалар ёнига киришга юраги дов бермади. Унинг қулоғига юракни эркаловчи аллақандай бир куй эшитилди. Бу созу куй ва дилрабо овоз унга таниш. Бу куй уни ўзига чорлагандек ҳам бўлди. Куй иккинчи қадрдон дўсти Хўжа Юсуф Андугонийнинг ҳовлисидан эшитилар эди. У ўша ёққа юрди. Бутун Хуросону Мовароуннаҳрга донги кетган бу бастакор камтару хушфеъллиги билан машҳур. Мирзолар уни «бастакори замон», авом бўлса, «олтин соз» деб атарди. «Базми Жамшид»» Андугонийсиз ўтмас, «базми Жамшид» эмас, «базми Андугоний» дейишларди ва ёки Андугоний бўлмаган базм — «базми Жамшид» деб аталмасди.

Пули Молондан ўтиб, тор кўчаларга кириб кетган Меъмор тўғри Андугоний ҳовлисига юрди. Ҳарқалай, бу ишда унга устод Юсуф Андугоний кўмак бермоғидан умидвор эди. Меъмор пожу — игна баргли дарахтлари соясидан кета бошлади. Эрта билан у иккинчи ошнасининг эшигини тақиллатди. Ичкари кириб ўтирмай, дўстига нима боисдан келганини айтди. У, айвонга ўтириб, фотиҳа ўқиди-ю тезда қаёққадир бориши лозимлигини айтиб, дастурхон ёзмаслигини таъкидлади. Унинг ҳуши ўзида эмаслигини, қандайдир дарди борлигини сезиб, бастакор Меъморга тикилиб ўтирар эди. У Ҳиротнинг энг эътиборли кишиларидан бирини бу аҳволда кўриб, ғоятда ачинди.

— Фарзандларимиз мана шундоқ! — деди аввалига айбни ёшларга қўйиб. Чунки унинг ҳам бир ўғли узоқ йилк жанжалга аралашиб вафот этган саркарда Амир Бирандиқнинг неварасини қилич билан чопиб ташлаган эди. Бу воқеа Юсуф Андугонийга қанча ташвиш солиб, ўртага Бойсунқур мирзо тушиб, ўғлини зўрға жаллод қўлидан ажратиб олиб қолган.— Бизлар мисқоллаб обрў топамиз, ўғилларимиз ботмонлаб бу обрўни тўкадилар! Мамлакат осойишта. Ҳозирги пайтда жангу жадал, юриш-суриш йўқ,

Бу боналаримиз тинчгина юрсалар нима қиларкан-а? Фарзандларимиз ишни падарини андуҳга солиб, юртни нотинч қилиш, шайтон васвасасига солиш бўлиб қолмоқда. Устод, ўғлингиз нима иш қилибдики, уни Ихтиёриддинға қамабдилар?

— Бу томони менга қоронғу, азизим.

— Подшоҳ ҳазратларига суиқасд қилишда айбланганлардан бир неча киши тутилган, деган гапни эшитдим. Бу ишга алоқаси йўқмикан?

— Билмадим.

— Алоқаси бўлса, сиз билан бизнинг бошимизга ҳам Амир Қосим Анварнинг куни тушади. Аҳмад Лур ўша асподаёқ ўлдирилган. Аммо унинг тўдаси борлиги, улар ҳуруфийлар — Фазлуллоҳ Астрободий муридлари, демоқдалар. Мен бу гапни амирзоданинг ўз оғизларидан эшитдим. Ҳарқалай, онҳазрат омон қолганлар, жароҳатлари тузалаётир... Низомиддиннинг ҳуруфийларга алоқаси йўқмикан?

— Билмадим.

— Агар бу ишга алоқадор бўлса, жуда даҳшат. Ўртага тушиш гоятда мушкул бўлади.

— Тавба! Не кун бошимга тушди,—Меъмор оҳ тортиб, бошини кафтларига қўйди. Бир лаҳза ўғлини эслади. Ўғлининг тилидан «Аҳмад Лур» деган номни эшитгани ёдига тушди. Аҳмад Лурнинг уйида нотаниш йигитлар бўлгани, Низомиддин қурол-яроғларини шунчаки ишқибозлик учун тақиб юрмаслигини, бунинг тагида бир гап борлигини пайқади. Ўғли нафақат Аҳмад Лурни, ҳатто Фазлуллоҳ, Ҳорун бўзчиларни ҳам тилга олар эди. Ўғлини қўлга тушганлардан кимдир сотиб қўйганини пайқади. «Ҳа, бу «ниғланишлмовчилик» эмасга ўхшайди». Меъморнинг юраги орқасига тортиб кетди. У жаҳаннамий бир жар ёқасига келиб қолгандек чўчиб, бош кўтарди.—Азизим, нима маслаҳат берасиз?

— Аввал гуноҳини аниқ билайлик. Сўнгра Мирзонинг ёнларига бориб, гуноҳини сўраймиз. Ҳозир саройнинг айни даргазаб чоғи — Ҳазрат жароҳатли ётибдилар. У зот соғайсалар, бу иш ҳам андек совийди. Тўғри бўлмайдиган иш йўқ.

— Саломат бўлинг.

— Подшоҳнинг хасталиги сабабли мамлакатда тую маърака, базмлар тўхтатилган. Хонандалар сукутда, сеторлар гилофда,—деди Андугоний.

Бир муддатдан сўнг Меъмор дўсти билан хайр-хўшлашиб чиқиб кетди. У тўғри уйига қайтиб келди-да, бор гапни қизи Бадиа билан хотини Маъсума бекага айтиб, ўрнига чўзилди.

Кун жуда оғир ўтарди.

Эртасига Меъмор нажот тилаб Бойсунқур мирзо ёнига боришдан фойда йўқлигини билиб, ўрнида ётаверди. Ҳеч ерга тентираб бормади. Кечга яқин шогирди Заврак Нишопурий келиб, қурилишдаги аҳволни айтиб, кейин ўз ҳужрасига кириб кетди. Унинг гаплари Меъморнинг қулоғига кирмади ҳам. Индинига ҳам устод ҳовлидан ташқарига чиқмади. Бу куни ҳам ишнинг бориши хусусида гапирганн кирган Заврак, Маъсума бекадан ҳамма гапни муфассал билиб, устоднинг аҳволига ачинди. Шу куни у дўсти Зулфиқор Шошийга нома ёзишга тутинди. Биринчи нома Ҳиротдан Бухорога қайтиб кетаётган карвон орқали бериб юборилган эди. Номада асосан устоднинг сиҳат-саломатлиги, ўз аҳволи ҳамда исмини очиқ зикр этиб бўлмайдиган бир киши ҳақида ҳам гап кетарди. Зулфиқор устоднинг қизини ниҳоятда яхши кўриб қолганини дўстига айтиб қўйган эди. У қалбидаги ҳамма гапларини Заврак Нишопурийдан яширмасди. Бу гапни ҳам сир тутолмай айтган ва шу куни олам-олам қувонган эди.

Шу бўйи бир ҳафта Меъмор уйдан чиқмади. У кўрпа-тўшак қилиб, хаста кишидай ётиб олди. Мадраса қурилишида бораётган ишлар ҳақида фақат содиқ шогирди Заврақдан эшитиб турарди, холос. Меъмор шогирди билан гаплашиб ўтирган пайтларидан бирида, Зулфиқор Шошийни Ҳиротдан жўнатиб юборганига, унга нисбатан адолатсизлик қилганига афсусланди. Заврак унга далда берар, худо хоҳласа, Низомиддин чиқиб келишига умид бағишлар эди. Чол хўрсинар, ўғлим билан юз кўришсак не бахт бўларди, деб изтироб чекарди. Авваллари ўзини олиб қочадиган, ҳамма билан гаплашавермайдиган Бадиа анча сўлган, аҳён-аҳёнда Заврак билан сўрашар, мабодо бирон иши бўлса уни отаси ёнига бошлаб кирар эди. Ундан ҳамма нарсани сўрарди, аммо юрагида доимо ёниб турадиган бир ном—«Зулфиқор» тўғрисида бирон нима сўрашга ботина олмас, унинг қадрдон дўсти Зулфиқордан нома олганини эшитган эди. Зулфиқор Бадиадан анча узоқлашиб кетса, ёруғ юлдуздек шунча ярқираб кўрина бошлади. У юрагининг бир ерида ловиллаб ёниб турарди-ю, Заврақдан уни сўрашга асло ботина олмасди.

Заврак кўрпа-тўшак қилиб ётган Устодга Балхдаги Хўжа Муҳаммад мадрасаси таъмир қилинаётгани, унга Бойсунқур мирзо катта маблағ ажратганини, бу ишга устод Қавом бел боғлаб, Балхга жўнаганини айтди.

— Ҳа, амирзоданинг бир қўлларида гул, бир қўлларида ханжар,— деди Меъмор ғазабнок.— Тушунмайман, асло тушунмайман! Ўзи нима ишлар бўлаётибди? Ёки қиёмат яқинлашган сари шундоқ бўлармикан; гулзору вайрона, ханжару андава, заҳару асал, ҳақу ноҳақлик ёнма-ён турибди. Мен бундоқ гапларни айтишга ҳаққим йўқ, мен салтанатдан ёмонлиқ кўрган эмасман, лекин ўғлим Низомиддин туфайли дилим ўртанмоқда! Турли носазо гаплар чиқмоқда. Э, худо, тавба қилдим! Осий бандангни ўзинг кечир!

Иккинчи ҳафтага ўтгач, Меъмор уйда ортиқ ётавермай, Бойсунқур мирзо ёнига нажоту паноҳ тилаб борди. Мирзо Меъморга таассуф билдириб, ўғлининг подшоҳга суиқасдда иштироки борлигини, «ёмон одамлар»га қўшилиб қолганини, жинояти ғоятда оғир эканлигини маълум қилди. Тафтиш ва сўроқ вақтида, у ўзининг ҳуруфия тўдаси ичида бўлганини, агар Аҳмад Лур бу ишни қилолмаганида, Али ёки Ҳорун деган киши подшоҳга қасд қилишга тайёр турганини, бордию бу ишни Ҳорун қилолмаганида ўзи бажаражагини ҳам айтибди... Ҳорун деган кимса қидирилаётган эмиш... Меъмор бу гапни эшитиб бошидан ҳуши учиб, кўз олди қоронғилашиб кетди. Сув сепиб, уни ўзига келтиришгандан сўнг, амирзода унга, бу оғир жинояти учун ўғли жавоб беражагини, Меъморнинг бунга дахли йўқлигини айтди. Бу ишлар бир ёқлик бўлиб кетгандан кейин Меъморнинг яна обрўсини тиклаб қўяжаги, тезда жароҳат битиб, тузалиб чиққан отасидан Меъморга нисбатан душман назарида қарамаслик, аввалгидек ўз хизматида барқарор туришини ваъда берди. Мирзонинг ҳамма гапларини сукут билан тинглаб турган Меъмор у билан совуққина хайрлашиб, чиқиб кетди.

Бу гапни эшитиб Бадиа ҳам бир сесканиб тушди. Оғасининг уна Ҳорунбек каби қочиб қолмаганига ачинди. Унинг хаёлига жангари ва ўз жонидан кечиб бўлса ҳам темурийлар истибдодига қарши курашаётган ҳуруфийларнинг барчасини тутиб кетмагандирлар, қолганлари не сабабдан ўз дўстларини қутқариб олиш учун ҳаракат қилмас эканлар, деган гап келди. Уларнинг бир-бирига садо-

қати ҳали шуми? Ёки ҳамма йигитларни тутиб кетишдимикан? Наҳотки қолган-қутганлари бўлмаса?

Бундан ташқари, Ихтиёриддин қалъасини ўттизга яқин сипоҳилар қўриқлайди. Зиндонбонлар шаяйвираган одамлар, улар шоп мўйлабини бураб, маҳбусларга олиб келинган хўракка шерик бўлиб ўтиришади, дейишган эди. Наҳотки ўн чоғлиқ азамат йигит шамшир билан қалъага бостириб киролмайди?! Йигитлар қўрқоқ бўлиб қолдими? Ҳуруфийлар учуп жон ширинми? Мавлоно Насимийнинг терисини шилишганда ҳам эътиқодидан қайтмаган эди-ку! Ҳа, номардлар! Худододбекнинг қўлидан бу иш келмайдими? Агар Зулфиқор бунда бўлганда, албатта қўлига қилич оларди!

Жума куни эрта билан Бадиа онаси тайёрлаб берган хўракни сопол тобоққа солиб, дастурхон билан бошига қўйди. Саватдаги офтобда қотирилган нон, қатлама, туршакни Заврак Нишонурий кўтариб, Ихтиёриддин қалъасига жўнашди. Бадиа узун кўйлаги устидан нимча кийиб, бошига онасининг кенг, қорамтир рўмолини ўраб олди. Унинг фақат икки кўзию чизиб қўйилгандек қалдирғоч қошларини кўриш мумкин эди. Оғзи, бурнининг ярмигача рўмоли билан беркитиб юрарди. У ўз гўзаллигини тамоман яширган эди. Уч-тўрт қадамча орқада келаётган Завракка ҳар замон-ҳар замонда гап қотиб қўярди-ю, асосан хаёли шундоқ кунда ҳол сўрамай жим бўлиб кетган Худододбек ва қоронғи зиндонда ўтирган акаси Низомиддинда эди. Отаси номусга қолмай деб, қаҳри қаттиқлик қилиб, бундан жўнатиб юборган Зулфиқор ҳам унинг кўз олдида турарди.

Ҳаво иссиқ.

Машҳад йўли жимжит. Ҳар замонда от-уловли киши ўтиб қоларди. Узоқда қорайиб турган Ихтиёриддин қалъаси юракка қўрқув соларди. Улар қалъа дарвозаси ёнига етиб келиб, зиндонбонларга йўлиқишди.

— Нима олиб келдинг?—шоп мўйлабли зиндонбон одатдагидек дағал савол берди.

— Нон, қатлама, туршак...—жавоб қилди Бадиа.

— Отанг ҳибс этилганми?

— Оғам.

— Бу ким?—зиндонбон Завракка ишора қилди.

— У ҳам оғам.

— Оғанг кўп экан?

— Ҳа.

— Эрга текканмисан?

Бадиа миқ этмади. Ғазабланди. Зиндонбонлар маҳбуслар хонадонидан келган кишиларга шундоқ дағаллик қилишлари одатий тусга кириб қолган эди.

Бу савол-жавобга қулоқ солиб, Бадиага тикилиб турган бошқа зиндонбон ошнасига дўқ урди:

— Ёш қиз экан, сен унга нега дағдаға қиласан! — у сипоҳи йигит Бадиага яқинроқ келиб тикилди-да, яна шоп мўйлабликка қаради: — Сен уни сўроқ қилма! Унинг оғаси зиндонда, бағри ёнади... Қани, менга айт-чи, оғангнинг исми нима?

— Низомиддин.

— Ҳа, тушундим, — афсусланиб бош чайқади ёш зиндонбон, — Нажмиддин Бухорий жанобларининг ўғиллари, юзида холи бор йигит...

— Худди шундай! — деди ёш зиндонбонга жавдираб Бадиа.

— Сен яхши қиз экансан. Ичкарига олиб кирсам, оғангни кўрасанми?

— Кўраман! — деди Бадиа кўзларига ёш олиб, — сизни ўла-ўлгунча дуо қиламан. Доимо худо сизга ёр бўлсин... — Бадиа ўз уйда, агар оғасига жиндек ёрдам беришнинг иложи бўлса, деб олтин билагузукларини тақиб кетган эди. У оппоқ билакларидан чиқариб, қўлларига, очилган юзларига тикилиб турган зиндонбонга узатди, — буларни олинг. Сизга.

— Оғанг Низомиддинни кўрганингдан кейин оламан. Қўйнингда турсин. Қани, емишларни кўтариб, менинг орқамдан юр! Сен, ҳей ясовул, бунда тур! Яна одамлар келиб қолиши мумкин.

Йигитнинг буйруқ беришидан, у зиндонбонларнинг бошлиғига ўхшарди. Шоп мўйлабли ҳам унга итоат қилиб, ташқарида қолди. Бадиа Заврак қўлидаги саватни олиб, қайтиб чиққанича бунда пойлаб туришини тайинлаб, зиндонбон орқасидан қалъа ичига кириб кетди.

Бадиа зиндонбон билан қалъанинг қоронғи, баҳайбат дарвозаси йўлагидан ўтиб, чап томондаги хоналарнинг бирига кирди. Ундан ҳам ўтиб, яна бир айвонга, ундан яна бир хонага кириб, зиндонбон орқасидан кетаверди. Унинг юрагига қандайдир бир қўрқув тушди. Аммо у ҳозироқ бунда пинҳонбанд қилинган оғаси билан учрашажаги, агар унинг айтадиган бирон сирли гапи бўлса, тезда отасига етказажагини ўйлаб, дадил қадам ташлаб, зах қоронғи хоналардан

ўта бошлади. Ичкарига киргач, зиндонбон йигит яна бир ҳужра эшигини очди-да, Бадиага ишора қилди.

— Бу хонага кириб, оғангни кутиб тур!

Бадиа ўша хонага кирди. Хона мадрасалардаги ҳужрага ўхшаш кичик бўлиб, тепада икки туйнук бор эди. Хона эшиги ҳам қалин арча ёғочларидан ясалган, ҳалқа-занжирлари жуда мустаҳкам. Хонага оби ғишт ётқизилиб, ўртага бир неча бўйра ташланган. Бўйра устида эскигина қўнғир намат тўшалган. Ярим қоронғи хонанинг бир томонида қалин кўрпача, пўстак ва ёстиқ қўйилган. Бадиа ҳамма ёқни кўздан кечиргач, акасининг ҳозироқ кириб қолишини кутиб, хона ўртасида тикка-тик тураверди. Бир муддатдан кейин эшик ғичирлаб очилиб, бояги зиндонбон кириб келди. У белидаги қиличини ечиб, ёқа тугмаларини бўшатди. Ичкарига киргач, хона эшигини яна мустаҳкамлаб ёпиб, занжирини ҳам солиб қўйди. Бадианинг юрагига қўрқув тушди.

— Оғам қанилар?—деди у жонҳолатда.

Кейин у олтин билагузукларини унга узатди. Зиндонбон олтин билагузукларни ола туриб, Бадианинг қўлларидан маҳкам ушлаб, ўзига тортди ва қучоқламоқчи бўлди. Бадиа иккинчи қўлидаги сават билан унинг юзига шундоқ урдики, зиндонбон орқасига тисарилиб, Бадианинг қўлини қўйиб юборди. Олтин билагузук намат устига тушиб, юмалаб кетди.

— Сен ўжарликни қўйиб, ғанимга қулоқ солсанг, бир лаҳзага чидасанг... оғангни ёнингга олиб кираман.

— Яқинлашма!—деди Бадиа титраб, нима қилишини билмай. Уни алдаб, ёмон ният билан бу ерга олиб кирганини фаҳмлади. Ўзинингниҳоятда соддадил эканидан ранжиди.

— Фақат бир лаҳза...—деди зиндонбон Бадиага яқинлашиб.—Бу атрофда ҳеч ким йўқ. Агар сен дод солсанг ҳам ҳеч ким эшитмайди. Фақат бир лаҳза... Нимадан қўрқасан, мен бўри эмас, одамман. Ҳеч нарса қилмайди, қучоқлайман, холос. Бир дам чидаб турсанг, оғангни ўзингга қўшиб бериб юбораман. Бундан хурсанд бўлиб чиқиб кетасан. Кел, гўзал қиз, ғанимга қулоқ сол! Ўжарлик қилиб, қаршилик кўрсатишнинг фойдаси йўқ. Бари бир сени ҳозир ғижимлаб ташлайман. Ундан кўра ўзинг бағримга кир. Мен сени қийнамайман. Секин... Буни ҳеч ким билмайди... Кела қол!—зиндонбон камарини ечиб дағ-дағ титрарди.

Бадиа хона бурчагига тисарилди. Рўпарасида турган даҳшатли бўридан кўз узмасди. У баркашни ҳам, саватни ҳам ерга ташлади. Нимчаси чўнтагига қўл тиқиб, титраб, қоронғи уй бурчагида турарди. Зиндонбон ҳозир ўз ўлжасига ташланишга чоғланаётган йўлбарсдек, қонталашган кўзларида ҳирс, Бадиага тикилиб, секин-аста унга яқинлашиб келарди. Бадиа нимчаси чўнтагидаги кичкина, аммо ниҳоятда ўткир ханжарни суғуриб олди. Туйнукдан тушган нурда ханжар ярқираб кетди. Уй бурчагида турган Бадиага яқинлашиб бораётган зиндонбоннинг кўзи ханжарга тушиб, турган жойида қотиб қолди.

Бадианинг кўзлари ёнар, титраб турган қўлидаги ўткир ханжар ярқирар эди...

IV боб

УСТОЗ ВА ШОГИРД

Билик бирла билинур саодат йўли.

Аҳмад Югнакий

Фавқулодда бир кучнинг тазйиқи билан Зулфиқор Шоший Ҳиротдан Бухорога қайтиб келган эди. Аслида, унинг бу яқин орада Ҳиротдан кетиш нияти бўлмаган. Қизи билан «ошиқ маъшуқ»лиги сабабли Меъмор қаттиқ ранжиб, кутилмаганда уни жўнатиб юборди. Ота-она, қариндош уруғ, ёр биродарлар бағрида бўлмоқ қанчалик яхшилигига қарамай, орадан бир ҳафта ўтар ўтмас Бухорода юраги сиқилиб, «Ёлғизлик» азобини торта бошлади. У ўз шаҳрида зерикар, нима бўлаётганини ўзи ҳам билмас, одамларга кулиб, илтифот қиларди ю, аммо ичи ёнарди... Табассуму жилмайишлар жонга тегиб, аста-секин тонгги тумандай йўқолиб, хомуш, қовоқ солиб юрадиган кунлар бошланди. Ҳижрон панжалари унинг томоғидан бўға бошлади. Аввалига отаси ўғлининг ҳамма ишлари жойида, Ҳиротда тез фурсатда меъмордан яхши таълим олиб келди, энди ўз шаҳрида ишлайди, деб юрарди. Уста Нусрат ўйланиб қолди; бу боланинг хаёли жойида эмас, унинг юрагида бир сирру асрор бор...

Зулфиқор бўлса паришон, бир нимасини йўқотиб қўйган кишидек ўзича хаёл сурар, тушларида алаҳсирар,

кўнглига ҳеч нима сиғмас, сўрагашларга ўзининг бетоб экапини айтарди. Ўғлининг меъмор хусусида доимо яхши гаплар айтганини, ҳеч кимдан шикоят қилмаётгани отасининг кўнглини бир оз тинчитган бўлса-да, хаёлпарастлигига ажабланарди. Бу хаёлпарастлик қаёқдан келди? Нега у ўз она юртида паришон? Нега у илгаригидай отаси ёнида ғайрат билан ишга киришмайди? Кафтларига туфлаб замбар кўтариш, хоҳ ганч қориш, ғишт териш ўрнига баъзан холи қолганида уҳ тортади? Нима гап?

Ҳа, унинг хаёли жойида эмас.

Зулфиқорнинг юраги ўртанарди... У баъзан соатларча хаёл сурар, унинг кўз олдида яна ўша Хуросон пойтахти, ниҳоятда буюк — кўкўпар миноралари, қалъаю Арк, Мусаллою қанчалаб мадрасалари, Жоме масжидию Бозори Қандаҳор, Боғи Жаҳонорою Пули Молон, гавжум кўчалари билан Ҳирот шаҳри пайдо бўлди. У ўтган кунларини эслади. Бу шаҳри азимнинг кунчиқар томонида, Ҳерирўд дарёсидан унча узоқ бўлмаган Дорул Ҳуффо маҳалласида унинг устози—кекса меъмор Нажмиддин Бухорий яшайди. Унинг хонадони катта ва тоятда эътиборли. Ҳиротда Меъморни танимайдиган кимса йўқ. Устоднинг хизматлари буюк—яқинда Бойсунқур мирзо мадрасаси ҳам битади, бу йирик маърифат масканининг ғиштин деворлари бурчагига, кўзга унча ташланмайдиган жойга: «Амали Нажмиддин Бухорий» деб ёзиб қўйилади. Мадраса биноси асрлардан-асрларга ўтади—устод хотирасини авлодлар фахр билан тилга оладилар. Бу мадраса ҳам Мусалло каби Ҳиротга кўрк бўлади. Устод Нажмиддин ҳам мавлоно Лутфий, мавлоно Шарафиддин Али Яздий, мавлоно Давлатшоҳ Самарқандий, Муҳаммад Авфий, устод Қавом, устод Андугоний каби Хуросону Мовароуннаҳрнинг ўлмас сиймолари бўлиб туради. Меъмор Нажмиддин Бухорий хонадонида доимо ярқираб турадиган бир юлдуз бор: бу Бадиа...

Зулфиқор хаёлан Ҳирот кўчаларида чопиб юрарди...

Бундан уч йил муқаддам отаси билан у «Темир салтанатининг давомчиси, пойтахтни Самарқанддан Ҳиротга кўчирган Шоҳруҳ мирзо туғи остига» эмас, «Шаҳри меъморон, муҳандисон, нажжорон, сангтарошон, шоирон...»га келишган эди. Бундан ташқари, отасининг айтишича, бухоролик меъмор Нажмиддин Бухорийни паноҳ тортиб, йўлга чиқишган эди. Бир ойга яқин карвон билан йўл юриб, қанча манзилу мароҳилни тай этиб, «рўйи замин жаннати» — Ҳиротга кириб келишди. Карвон сарой атро-

фидаги мусофирхоналардан бирига жойлашиб олишгач, янги либослар кийиб Бозори Қандаҳорга боришди—уста Нусрат юз тиллони камари қатига тикиб қўйган эди. Бундан ташқари ҳамёнида, ўғли Зулфиқор белида кўпгина «кебаки», «шоҳруҳия» тангалари ҳам бор эди. Бозорда кўп юрмай, намози жумага етиб бориш учун Жоме масжидга йўл олишди. Мингларча ҳиротликлар орасида уста Нусрат ҳам ўғли билан ёнма-ён турарди... Намоздан сўнг улар Мирзо мадрасаси қурилишига боришди. Корфармо—уддабурро Аҳмад Чалабийдан меъмор Нажмиддинни сўрашди. У одам устоднинг андак бетоб эканликларини, Дорул Ҳуффо маҳалласида туришликларини айтиб, ҳамонки Бухородан келибсиз, ҳовлиларига борганингиз маъқул, деди мусофир кишиларга яхшилик қилган бўлиб.

Ота-бола ортиқ қидириб юришмай Нажмиддин Бухорий ҳовлисини топишди. Ҳовлида нимадир иш билан машғул бўлиб юрган Меъмор эшик тақирлаши биланоқ ўзи келиб очди.

— Ассалому алайкум!

— Ваалайкум ассалом!— Меъмор эшикда турган уста Нусрат билан Зулфиқорга тикилди. Бир лаҳзадаёқ уларнинг ота-бола эканини, ўғлининг юзлари отасига жуда ўхшашлигини ҳам, нима мақсадда келишганини ҳам тушунди. Аксар ҳолларда фарзандларини шогирдликка оталари бошлаб олиб келишини биларди. Бундан ташқари йигитчанинг бошидаги каллапўшдан унинг ҳиротлик эмаслигини ҳам сезди.

— Устод, сизни зиёрат қилгани келдик,—деди уста Нусрат.

— Марҳамат, ичкарига киринглар,—деди Нажмиддин Бухорий уларни таклиф қилиб. Сўнг ўзи йўл бошлаб, ҳовлига олиб кирди. Ота-болани ташқари ҳовлидаги меҳмонхонага ўтқазиб, фотиҳадан сўнг, ўғли Низомиддинга дастурхон келтиришни буюрган эди ўшанда.

— Қалай, саломатмисиз?

— Шукур.

— Биз Бухороданмиз. Бу—ўғлим Зулфиқор.

— Хуш кўрдик!— деди Нажмиддин Бухорий. У аввалига унча руйхуш бермай, ҳовлида қилаётган иши чала қолгани учун бемаврид келган меҳмондан дилида унча мамнун бўлмай турган эди, «Бухоро» сўзини эшитиши билан чеҳраси очилиб кетди.—Мен ҳам асли бухороликман. Қалай, Бухоройи шариф обод бўлиб кетгандир?

— Жуда обод,—деди уста Нусрат ҳам очилиб,—янги бинолар тушяпти. Сиз ҳазратнинг асли Бухоройи шарифдан эканлигингизни биламиз. Сизни паноҳ тортиб келдик, устод. Мақсад, мана шу ўғлимни шогирдликка қабул қилсангиз, хизматингизда бўлса. Мен ўзим нажжорман, сангтарошлик ҳам қиламан... Айбга буюрмайсиз, ўғлим меъморликни ўргансин, отасидек сангтарош бўлиб қолмасин, дедим. Сиз ҳазратнинг номи-шарифингиз Бухорода машҳурдир. Умидимиз сиз устоддан.— Уста Нусрат ёнидан тилло танга солинган ипак халтачани олиб, Меъмор ёнига қўйди. Меъмор аввал ҳайрон бўлиб, ўйланиб, кейин бухоролик уста Нусратга қаради:

— Ҳа, дарҳақиқат, менга шогирдлар келиб туради. Шогирдларим бор. Сизнинг фарзандингизни ҳам қабул қиламан. Аммо шартим бор. Мен ақча олмайман,— у хонтахта устидаги халтачани уста Нусратга қайтарди.—Имтиҳон қиламан. Агар фарзандингиз имтиҳондан ўтса, шогирдликка оламан. Йўқса, мендан хафа бўлмайсиз.

Уста Нусрат ялт этиб ўғлига қаради. Бу гап Зулфиқорга ёққани, аввал хомуш ўтирган йигитчанинг чиройи очилиб кетганини кўрган ота, шу лаҳза Меъморга боқди.

— Маъқул, устод.

— Имтиҳон жуда қалтис бўлади,— деди Нажмиддин Бухорий,— мабодо бир шикаст етса, мендан домонгир бўлмайсиз. Мен ҳаммани ҳам шогирдликка ола бермайман. Шогирдларим етарли. Сизлар Бухоройи шарифдан келганлигингиз учун... Аслида ҳозир мен шогирдга муҳтож эмасман.

— Ташаккур, устод! Агар энг баланд минора тепасига ғишт қўйсин, десангиз ҳам биз рози.

— Дастурхонга қаранглар, мана бу ширинликлардан олинг. Бухорода шакарпазлар кўп, шундоқми?

— Шундоқ, устод.

— Тоқи заргарон, тоқи телпакфурушон, китобфурушон... доимо гавжуму обод бўлса керак?

— Худди шундай, устод.

Ота-бола Меъморнинг вақтини кўп олмай, ундан рухсат сўраб, дастурхонга фотиҳа ўқиб ўринларидан туришди. Меъмор Нажмиддин Бухорий уларни эшиккача кузатиб, фарзандингиз эртага келсин, имтиҳон оламан, деб қўйди. Ота-бола хурсанд бўлиб, карвон саройга қайтиб келиб, ўз ҳужраларида ўтириб, таом едилар. Ундан сўнг Зулфиқор қалам ва давотини олиб, ҳандасадан машқ қил-

ди. Магоки Атторп, Масжиди Намозгоҳ, Минораи Калон ва яна бир мадраса лойиҳаси чизилган қоғозни олиб, анча вақтгача отаси билан суҳбатлашиб ўтирди. Ҳазрати Сайфиддин Бахорзий, Буён Қулижон, Исмоил Сомоний мақбаралари ҳақида баҳслашишди. Морпеч, ангоб, шикофта, пештоқ, равоқ, «гулчамбар», гумбазлар, морпечга ганчхок қуюқ қилиниши ва унинг ҳандасавий тузилиши ҳақида, ўлчовлар, мувозанат ҳамда мадрасанинг китиба, қанос, тимпаувлари[1] тўғрисида гаплашишди. Зулфиқор шу куни кечгача меъморчиликка оид ҳамма билганларини яна бирбир хотирлади, ундан сўнг кўчага чиқиб, Аркдан унча нари бўлмаган чала миноралар тагида юрди. Минораю Мусалло кошинлари, гумбазу қуббалар ўн тўрт кунлик ой нурида ярқираб, мислсиз бир гўзаллик кашф этган эди. Улар Хуросон пойтахтининг шаъну шавкатини яна ҳам улуғлаб турарди. Ундан сўнг, ҳали битмаган Мирзо мадрасаси атрофида ҳам айланиб юрди. У карвон саройга қайтиб келганида отаси ҳужрада ухлаб ётарди. У ҳам ётиб, ухламоқчи бўлди, аммо эртанги имтиҳон унга уйқу бермади, у яна хаёллар наҳрида оқди. Унинг бошида ҳеч нарса йўқдек, у ҳеч нарсани билмайдигандек туюларди. Мактабда олган билимию отаси билан бирга янги ҳаммом ва тим қурилишида ишлаб, орттирган тажрибаси ва умуман, меъморчилик ишига жуда қизиққани пойтахтга катта обрўга эга бўлган Нажмиддин Бухорийга шогирд тушишга ундади. Меъморчиликни ўрганмоқчи бўлди.

Зулфиқор Шоший тонг отгунча ўйлаб чиқди. Унинг рўпарасида ўша машҳури замон, аллома меъмор Нажмиддин Бухорий риёзиёт, ҳандаса, меъморчиликка оид саволлар бериб, тикилиб тургандай бўларди. Зулфиқор бўлса тутилиб, саволларга жавоб беролмай бўғилар, хижолат бўларди. У тонг отишига яқин, чарчаб, ухлаб қолди. Эрта билан отаси ўғлини уйғотиб, нонушта қилишди. Шундан сўнг, Зулфиқор бир неча китобларини қўлтиқлаб, устоз ҳовлисига жўнади. Зулфиқорни устоз очиқ чеҳра билан кутиб олиб, яна ўша хонага таклиф этди, ўзи юқорига чиқиб ўтирди-да, рўпарасидаги чиройли йигитга бошдан-оёқ тикилиб, ўтиришга таклиф этди. Зулфиқор чўкка тушди. Китобларини ёнига қўйди. Ҳозир бериладжак саволни кутиб турди. Аммо Меъмор ҳол-аҳвол сўрай бошлади.

[1] Мадраса пештоқидаги кошин тасвирлар ва дарвоза тепаси.

— Қалай, отангизнинг кайфиятлари яхшими? Ҳирот ёқдими?
— Отамлардан сизга салом! Ҳирот муаззам шаҳар... Отамларнинг кайфиятлари чоғ. У киши бозорга кетдилар...
Меъмор яна бир лаҳза Зулфиқорга тикилди.
— Менга бирор ғазал ўқиб бероламайсизми?
Ҳозир риёзиётдан ёки ҳандасадан бирон савол кутиб турганида бу гап Зулфиқорни ўйлатиб қўйди.
— Мумкин, устоз,—деди Зулфиқор кулимсираб.
— Ўқинг.
— Ғазал ўқишимни сўраяпсизми, устоз?
— Ҳа.
Бир лаҳзалик сукутдан кейин Зулфиқор айвоннинг ганч деворларидаги ўймакор токчаларга қараб, ғазал ўқий бошлади:

Гуфтам: Эй, султони хубон, раҳим кун бар ин ғариб,
Гуфт: дар дунболи дил раҳ гум кунад мискин ғариб.
Гуфтаман бингар замоно! Гуфт: маъзурам бидор,
Хонапарвардо чи тоб орад ғами чандин ғариб.
. . . .

— Офарин!,—деди қулоқ солиб ўтирган Меъмор,—Ҳофизи Шерозийдан ўқидингиз.
— Шундай, устоз,—деди уялинқираб Зулфиқор,—отамларда «Мунтахаби девони Ҳофиз» бор, мен шу мўътабар китобдан ўқиб, бу ғазални ёд олганман.
— Мана қоғоз, давот...—деди Меъмор,—Ҳофизи Шерозий ва унинг «Мунтахаби девони»ни ёзинг. Мен хатингизни кўрмоқчиман.
— Хўб бўлади,—у қоғозга чиройли қилиб ёзди.
— Офарин,— Меъмор Зулфиқорнинг ҳуснихатига кўз ташлаб, кейин йигитчанинг юзига қаради,—Шайх Саъдийдан ҳам ёд биларсиз?
— Биламан.
— Туркий ғазаллардан ҳам биласизми?
— Биламан, устод. Туркий забон — она тилим. Биз хонадонимизда туркий сўзлашурмиз. Биз асли Шошданмиз...
— Ўқинг!
— Ҳозир ўқийман,—Зулфиқор яна айвоннинг ганчин деворларидаги нишам токчаларга тикилди:

Эй жафочи, тут ғанимат кўркининг давронини,
Ким, кишн топмайдурур бу давр йили поёнини.
Онт ичибсен гўеким аҳди ҳуснингда бегим,
Қилмағайсан бир жароҳатлик кўнгул дармонини.
Бу жамолу юзу кўз ким сенда бордир, англадим,
Ким тан ичра қуймағайсен ҳеч ошиқ жонини.
Ишқ учун ошиқни тангри ярлақаб ҳеч сўрмағай,
Ким яратмиш кўзу қошу ғамзаи фаттонини.
Раҳм эмастур улки кўз ёш етти ошиқ оҳидин,
Ғамзанинг тоғина сув бердики, тўккай қонини.
Не кетурдунг десалар маҳшарда Лутфий дунядин,
Кўргузай бағримдаги новаклар пайконини.

— Бу ғазал «Девони Лутфий»дан.
— Офарин!
— Мавлоно Лутфийнинг устозлари Шаҳобиддин Хиёбонийдир. Мавлоно саройда хизмат қиладурлар ва ҳамда онҳазратнинг лутф-эҳсонларига сазовор бўлмишлар.
— Офарин, офарин!—деди кекса Меъмор Зулфиқорнинг ўйчан, мулоҳазакор кўзларига тикилиб,—айтинг-чи, бўтам, Мусаллони кўрдингизми? Унинг меъмори ким?
— Кўрдим, устод. Мен бу беқиёс уч мадрасани кўриш орасида эдим. У амали устод Қавомдир.
— Офарин! Сизга рухсат. Мана, танишиб олдик. Энди кеч, намозгар пайтига етиб келасиз, имтиҳон оламан.
— Хўб бўлади,—Зулфиқор ўрнидан туриб эгилиб, кекса Меъморга таъзим қилиб ҳовлига тушди. Низомиддин уни эшиккача кузатиб қўйди. Ҳовлида рўпара келиб қолган Бадиа «бухоролик йигит»га шунчоқ бир қараб қўйди-ю, назар-писанд қилмай ўтиб кетди. Зулфиқор эшик олдида Низомиддин билан хайрлашиб, карвон сарой томон жўнаб кетди. Унда, кичик ва қоронғи бир ҳужрада отаси бетоқатлик билан кутиб ўтирарди. У ҳужрага кирибоқ ҳамма гапни бир йўла айтди. Устод Нажмиддин Бухорийнинг фақат ғазал ўқитгани отани таажжубга солди. Имтиҳон кечқурун бўлишини ҳам маълум қилди. Уста Нусрат ҳайрон бўлди: «Эҳтимол фурсатлари бўлмагандир, шу сабабли кечқурунга қолдирилган». Зулфиқор яна қўшиб қўйди:
— Мен устод ҳовлиларида тунаб қолар эканман.
— Маъқул,—деди ота.
Ҳарқалай устод уларнинг кўкрагидан итармай имтиҳон билан шогирдликка олмоқчи бўлгани, унинг қаттиққўл ва талабчан экани маълум бўлди. Унинг шогирдлари

Бухоро меъморлари ичида эъзозланарди. Меъморчиликнинг Самарқанду Ҳирот мактаби, наинки Хуросону Мовароуннаҳрда, бу меъморчилик мактаби асосан устод Самарқандий, устод Қавом, устод Нажмиддин Бухорийлардан ташкил топиб, бу усул Лаҳор, Бағдод, Деҳли, Дамашқ, бу томони Бухоро, Машҳад, Хивага тарқалиб равнақ топмоқда эди. Мадрасаю миноралар, кўпригу ҳаммомлар тез суръат билан қулай ҳамда кўркли қурилаётган бир пайт эди. Шу сабабли ҳам мулкдор кимсалар ва ёки беку амирлар ўз болаларини мутаассиб қори қилишдан кўра кўпроқ ҳарбий киши қилиш мақсадида Самарқандда Амир Сулаймон Хон ёки Амир Бирандиқ тузган ҳарбий мактабга берардилар, баъзилар авом ичида ниҳоятда обрўли ном ҳисобланган — муҳандис ва меъмор бўлишга қизиқарди. Тибб ва тижорат ишларидан ҳам меъморлар юқори турарди...

Кечқуруп, қош қорайганда Зулфиқор оёғига этигини, тўнини кийиб, бир даста китобу дафтарларини қучоқлаб устодиникига келди. Нажмиддин Бухорий ҳовлида кутиб олиб, ундан, бу ерда тунаб қолишлигингизни отангизга маълум қилдингизми, деб сўради. Зулфиқор отасига маълум қилганини айтди. Устодининг таклифи билан Зулфиқор иссиқ хонада ўтириб, бирга овқатланишди. Овқатдан сўнг, Меъмор Зулфиқорни ҳовли четидаги бир чуқур совуқ ертўлага олиб тушди. Бунда катта бир хона бўлиб, ниҳоятда совуқ—ерда на намату ва на бўйра бор эди. Аксинча қуруқ ерга сув сепилиб, баъзи ерлар яхмалак бўлиб музлаган эди. Баҳайбат, улкан хона ўртасида каттакон бир юмалоқ тўнка турарди—токчадаги шам ёруғида бу кесилган ёнғоқ дарахтининг катта тўнкаси эканини билди. Ёниқ шам ёнида яна ортиқча икки шам турарди. Хона эшиги жуда мустаҳкам бўлиб, ҳовли орқаси—майдон томонга чуқурлиқда дераза очилган, ойналари кир босиб кетган. Хонанинг бир бурчагида меъморчилик асбоблари: ўлчовлар ва шулар билан бирга андаза, курак, теша, табар, чўқморлар ҳам тўплаб қўйилган. Хона, ютаман, деб ҳуриллаб ётарди.

— Мана шу ерда тунайсиз. Қолган гапларни эрта билан гаплашамиз,—деди меъмор Нажмиддин Бухорий Зулфиқорга тикилиб.—Мабодо тунаш иложи бўлмаса, совқотиб қолсангиз, мана бу арқончини тортсангиз қўнғироқ жаранглайди, келиб эшикни очамиз.

— Хўп бўлади,—деди таажжубланиб Зулфиқор.

Меъмор Нажмиддин Бухорий Зулфиқорни хона ичида қолдириб, эшикни қулфлаб, юқорига чиқиб кетди.

Зулфиқор ҳайрон бўлиб қолди. Юрагига қўрқув тушиб, бориб эшикни итариб кўрди—қулф. Баланд дераза ёнига борди—кўча томонга қараган, нур тушадиган ёлғиз дераза. Хона бўм-бўш, ўртада тўнка. Бу нима? Бу—қамоқ эмасмикан? Бегона шаҳарда қамалиб ўтириш ва умуман, меъмор Нажмиддин Бухорийдек бир мўътабар зотнинг бу иши қандоқ бўлди? Уни бекордан-бекорга қамаб қўйиши қизиқ-ку! Ёки, уни жосус, амирзода Султон Абу Саид томонидан юборилган кишилардан деб шубҳаланишдимикан? Нажмиддин Бухорий ҳазратлари подшога жуда яқин кишини эканлигини, Лутфий, Андугонийга қилинган шоҳона инъомлар Бухорийга ҳам берилганини эшитган эди. Бу кеча карвон саройга ҳам навкар юборилиб, отасини ҳам ҳибсга олган бўлсалар-чи?! Меъмор билан синоҳ ўртасида фарқ катта-ку, нечук меъмор синоҳлар ишини қилади? Ёки у бир лаҳзада жаллодга айландими? Наҳотки ота-боладан шубҳаланишиб, қамоққа олишса?

Зулфиқорнинг хаёлидан Самарқандда аҳвол ёмонлашиб, фитна авж олиб, Халил Султонни сарой аъёнлари: амирлар, саркардалар тахтдан тушириб, ҳибс этишгач, подшоҳнинг катта қўшин билан Самарқандга борганлиги, Халил Султонни озод этиб, ўзи билан Хуросонга олиб кетганлиги, Самарқанд ҳокими этиб ўз ўғли — Муҳаммад Тарағай Улуғбек мирзони тайинлаганини, Халил Султон воқеаси муносабати билан Самарқандда ҳам, Ҳиротда ҳам дастлабки кунлар қаттиқ сиёсат юргизилиб, айғоқчилар қўйилганлиги, Сарбадор ёки ҳуруфия оламлари эмас, амир Сорибуға, амир Сулаймон Хаш тарафида турганлар ҳам қаттиқ таъқибга олинганини бирма-бир ўтди.

Бир лаҳзадан кейин Зулфиқорнинг оёғидан зах ўта бошлади. У бир ерда туролмай, бориб токчадаги шамларни кўздан кечирди. Бўм-бўш, кимсасиз хонада у ёлғиз бир ўзи эмас экан—шам атрофида айланаётган парвоналарга тикилди. Митти капалаклар қанотларининг куйишини, ўзининг жизғанак бўлиб қулашига қарамай, оловга кўксини урарди. Эшик тепасидаги арғамчини тортиб, қўнғироқни жаранглатсинми? Эҳтимол, ҳозиргина бу ердан чиқиб кетган кекса Меъмор яна тушиб, ҳа, туролмадингизми, эртула ёқмадими, деб таъна қилар. Ёки у тушмас, Зулфиқор яна хаёлга толди; нима қилмоқ керак? У бир оёғини кўтариб, бир оёқ билан турди. Бу оёғидан ҳам зах ўтгач, иккинчи оёғини қўйди. Бу ҳам бўлмади—оёғи остига китоб, дафтарларини қўйиб устида турмоқчи бўл... Йўқ! Бу

асло мумкин эмас. Китоб оёқ ости қилинмайди! У Ҳиротга келган кунидан бошлаб, аввало, Мусалло тасвирини ўз дафтарига туширган. Ҳерируд дарёси устидаги кўприк, Аркнинг кунгураларию пештоқи, Жоме масжид тасвири, нимаики кўнглига ёққан бўлса, уни тошқаламн билан дафтарига чизиб олган эди. Биноларнинг баландлиги неча газ эканлигини хам, номларини ҳам ёзиб қўйган. Бу дафтарда Бухородаги бир неча мадрасаларнинг ҳам тасвири бор бўлиб, уни доимо ўзи билан бирга олиб юрарди. Наҳотки у шу дафтару китобларини оёғи остига қўйса! У ярим қоронги хона ўртасида турган каттакон тўнка ёнига бориб, устига минди. Унинг оёқлари ердан узилди. Хўш, пзонгача бундай ҳолда туролмайди-ку! У бирон бурчакдан жой топиб ётиши керак. Меъморчилик асбобларини ерга йиғиб, устига чопонини ташлаб ётсамикан? Йўқ! Бу ҳам бўлмайди! Устод Нажмиддин Бухорий уни бу хонага қамашида бирор ҳикмат бор бўлса керак, бўлмаса нега бегуноҳ бир одамни тўсатдан зах ертўлага қамаб қўяди? Садоқат учун қамоқни мукофот қилмайдилар, бу ишда бир сир борлигини Зулфиқор аста идрок эта бошлади. У совуқ ва қўрқинчли хонани яна бир карра айланиб чиқди. Хона ичида катта тўнка, шам, меъморчилик анжомларидан бўлак ҳеч нарсо йўқ. У яна эшик ёнига келиб, зинапоягаҳовли томонга қулоқ осди. Жимжитлик. Фақат ҳар замонҳар замонда қадам товуши эшитилар, уй тепасида сичқон пайдо бўлиб, қитирлатиб, бир нимани кемирарди. Негадир кутилмаганда унинг хаёллари яна устод Нажмиддин Бухорий сари учди. Мўғуллар Сирдарё ёқасидаги Ўтрор, Зернук ва Нур шаҳарларини изини қолдирмай ер юзидан йўқотганликлари, шаман ва мажусий қабилалари кўп обидаларини ер билан яксон қилганликларини устоддан суҳбатда эшитган эди. Бундоқ олижаноб аллома кимса Бухородан яхши ният билан келган йигитни совуқ ертўлага ташлаганн таажжуб?! У ҳам мана шу парвонадек Меъмор пиёсига учиб келган эди-ку. Демак, у ҳам парвонадек куйиб, шамдон тагига қулаши керак экан-да?!

Зулфиқорнинг бошини узундан-узоқ хаёллар чулғади; бир томонда, шарм, бир томонда, қўрқув... У шам ёнида турганича, хона бурчагига тикилди; назарида аллақандай бир нарса қимирлаб, ердан бош кўтараётгандек бўлди. Унинг аъзойи бадани жимирлашиб кетди. Нима, бу жинми? Кафанлари чулғаниб, аллақандай бир мурда ердан бошини кўтариб, уй бурчагидан тикилиб турди. Унинг қо-

вурға суяклари кўриниб, кўзлари шокосадек чақчайиб, Зулфиқорга тикилди. Зулфиқор кўзларини юмиб очди; мурда шу он ғойиб бўлди-да, бир дамдан кейин яна уй бурчагида секин ердан бош кўтарди. Энг ёмони, хона ғоятда совуқ эди. Зулфиқорнинг бадани жунжиб, оёқлари ачиша бошлади. Бухорода, узоқ йили бетоб ётганида ҳам кўзига шундай мурдалар, алвастилар... кўринган эди. У бир лаҳза шам ёнида турди-да, ичида «ёсин»ни ўқиб, ўзига дам солди. Шу лаҳзада унинг назаридан ваҳима солиб қўрқитиб турган «мурда» йўқолди. Шам ёруғида шундоқ кўриниб турган тўнка иттифоқо унинг диққатини тортди. Нега у уй ўртасида турибди? Нега шундоқ катта тўнкани ертўлага тушириб қўйишган? У ёнғоқ тўнкаси бўлиб, юмалоқ эди. Яна кўзларига кафанларини чулғаган бояги мурда кўринмаслиги учун тўнка ёнига келиб, ўзини алаҳситди. Унда бир ҳикмат борлигини сезиб, тўнканинг у ёқ-бу ёғига қаради. Итариб, ўрнидан қўзғатди. Зилдек оғир тўнка. Оёқлари ачиша бошлади. Агар болта бўлганида тўнкани ёрарди. Ярим қоронғи хонани кўздан кечирди— болта, арра, теша деган гап йўқ. Унинг юрагида ҳам қўрқув, таажжуб. Нима бўлаётганига тушунмасди. У тўнкани куч билан итарди; у ниҳоятда оғир бўлишига қарамай, осонгина юмалай бошлади. Бу ерда қаққайиб туравермай, катта хонани бир айланиб чиқди. Ундан сўнг қўнғизга ўхшаб, хона ичида улкан тўнкани думалатиб айлантира бошлади. Бир муддатдан сўнг, қаддини кўтариб, тўйиб нафас олди. Унинг совқотиб, ачишаётган оёқлари ҳам исигандек бўлди. Бурчакдан бош кўтарган «мурда» ҳам ғойиб бўлди. У яна совқотиб қолмаслик учун тўнкани итариб, хона ичида айлантира кетди. Бундан ўзга яна нима ҳикмати бўлмоғи мумкин, деди у ўзига ўзи. Зукко чолнинг имтиҳони энди бошланганини пайқади— демак, совқотиб, жунжиб ўтирмаслик учун тўнкани айлантириш керак! Ҳаракат қилмоқ керак. Ҳаракат — иссиқлик, иссиқлик— ҳаёт демак. Ҳаракату тадбиру ғайрат — иқбол... Бу, ёш Зулфиқорнинг ўз фалсафаси эди. Отаси бу гапни доимо такрорларди. У, тўнкани қалдиратиб думалатиб, бояги «мурда» бош кўтарган бурчакка ҳам олиб келди— баданини жимирлатиб қўрқитган мурдани янчиб ўтмоқчи бўлди. Мурда йўқ. Демак, уни жинлар қўрқитган. У ҳеч нарсани ўйламай, липиллаб ёнаётган шамга ҳам қарамай, тўнкани думалатиб, уй ичида айлана бошлади. У терлаб, совқотиш нималигини ҳам унутди. Тинмай айлантирди, ҳар замонда

бир тўхтаб, қаддини ростлаб, нафасини ростларди-да, яна тўнка думалатишга тушиб кетарди. У ярим кечагача думалатди. Тугаб қолган шамдонга ёнида турган янги шамни қўйиб ёқиб, яна тўнка думалатишга тушди. У ниҳоятда чарчаб, деворга суянди. Бир лаҳза мизғиб олмоқчи ҳам бўлди. Йўқ! Бу асло мумкин эмас! Қотиб қолиши турган гап! У яна тўнка думалатишга тушиб кетди. Шу тариқа Зулфиқор совқотишни унутиб, тўнканинг ҳикматини тушунди. Алломалар ҳандасаю риёзиёт ва ёки шифо илмида эмас, оддий бир жисмдан ҳам ҳикмат топадилар; баъзан мўмиё эмас, оддий сув билан ва ёки сўз билан ҳам беморни даволайдилар, деди ўзига ўзи. Тўнкани қолдираётган Зулфиқор хаёлини кўз қорачиғига «алиф» тортилган Айниддин Аълам олди. Отасининг айтишича, бодапарастликка берилиб кетган тарроҳ[1] Айниддин Аълам Мадрасаи Пирмуҳаммад лойиҳасини хато чизиб, кунботар равоқлар қулаб тушгач, подшоҳ амри билан икки кўзига «алиф» тортилган экан. Бечора тарроҳ кексалигида кўр бўлиб ўлган экан. Аммо «вақт ўлчагич» — соат кашф этган Ҳожи Муҳаммадга Темурхон бир хуржун олтин инъом этган экан. Ана буни қаранг, деди ичида Зулфиқор, бировнинг бошида Ҳумо, биров Азроийл қўлида... Фалакнинг гардиши шундоқ дерди, баъзида унинг отаси тош йўниб ўтириб. Зулфиқор хаёлини яна меъмор Нажмиддин Бухорий тортди. Бу чол мени ертўлага ташлаб, совқотсанг тўнкани юмалат, бошқа иложинг йўқ, демади-ку. Унинг бирдан ғазаби қайнаб, арқонни тортиб, Меъморни чақирмоқчи бўлди. Бу қандоқ зулм! Бу бегуноҳ одамни қийнаш эмасми?! Бу ҳақорат-ку.

Унинг ёшлик қони қайнаб, ўзини камситилган, ҳақоратлангандек ҳис этди. У яна шам ёнига келиб, бурчакка қаради. Йўқ, бу гал на «мурда» ва на «алвасти» кўринди. Хона ичида катта тўнкадан бўлак ҳеч нарса йўқ эди...

Тун. Жимлик. Фақат узоқ-узоқларда итларнинг вовиллаган товуши эшитилади. Баъзан шифтда сичқон бир нимани кемириб қитирлатади. Зулфиқорнинг юрак уриши ҳам ўзига эшитилиб турарди. Баъзан уста Нусрат ўғлининг ортиқча югуриб-елишларини, ҳовлиқишларини, жиззакиликларини хуш кўрмасди. Меъёрдан ошган хатти-ҳаракат-

[1] Тарроҳ — қурилажак катта биноларнинг тарҳини (лойиҳасини) чизиб берувчи.

ларидан энсаси қотар, буни Зулфиқор сезар эди. «Юрган ҳам, югурган ҳам кун ўтказади — бас, шундоқ экан, нега ҳовлиқиш?» дерди отаси. Отасининг бу гапи билан Зулфиқор асло келишмасди. Осойишталик, босиқлик, камгаплик меъмор Нажмиддин Бухорийга ҳам хос экан. Лекин шогирд бўлмоқчи бўлган бир одамга бундай «илтифот» нечук? У «Боғи сафед», «Боғи жаҳоноро»ларни, Мусаллою Арк, Жоме масжидию миноралари томоша қилмоқчи эди. Таажжуб! Вақт ярим тундан оғиб кетди. Зулфиқор баданидаги тери қотиши билан яна тўнкани юмалата бошлади. Бир муддатдан кейин шамдонга янги шам ўрнатиб, уни эскиси билан ёқди. Жунжиб, совқотмаслик учун яна тўнкани юмалатди. Негадир унинг уйқуси ҳам ўчиб кетди. Ҳамма ухлаб ётганида ёлғиз Зулфиқор бедор, совуқдан қотиб қолмаслик учун тинмай тўнкани думалатиб, ҳаракат қиларди; Дарвиш Муҳаммад ўзининг «Рисолаи қавонди хутут» ва «Фазоилул хутут» китобларини зах ертўлада ёзгани, умуман, бу машҳур ҳаттот ўз асарларини ертўлада ёзгани унга маълум эди. Давлатшоҳ Самарқандий, Нишопурий, соат ясаган Ҳожи Муҳаммад Садр ҳам осуда канорада ишлаганлар...

Тонг отишига яқин зинада қадам товуши эшитилиб, қалин эшикнинг темир илгаклари шақирлаб очилди. Қалпоғу тўнини қозиққа илиб қўйиб, кўйлакчан, терлаб, тўнка юмалатаётган Зулфиқор бир лаҳза тўхтаб, эшикка қаради. Ланг очилган эшикдан эрта тонг нури тушди, Меъмор рўпарасида терлаб, ҳаллослаб турган бухоролик йигитга қаради. Зулфиқор салом берди. Шу лаҳзанинг ўзидаёқ Меъмор «Ваалайкум ассалом!» деб Зулфиқорга жавоб қилди. У тун бўйи тўнкани юмалатиб чиққанини ердаги издан кўрди. Аслида Нажмиддин Бухорий худди шу ертўла устидаги хонада китоб мутолаа қилиб ухламаган экан.

— Тўнингизни кийиб олинг,— деди Меъмор Зулфиқорга,— энди юқорига чиқамиз. Менинг кетимдан юринг.

Зулфиқор қалпоғини бошига кийиб, тўнини елкасига ташлади. Туйнук тагидаги китоб-дафтарларини ердан олиб, шамни пуфлаб ўчирди. Ундан сўнг, Меъмор орқасидан битта-битта қадам ташлаб, юқорига чиқди.

— Имтиҳондан ўтдингиз, Шоший жаноблари,— деди ҳовлига чиқишганда Меъмор Зулфиқорга қайрилиб қараб, табассум билан,— Имтиҳон бир оз ғалат. Сиз буни кутмагансиз. Начора. Мен, бўтам, сизнинг тадбиру саботингиз-

ни синаб кўрмоқчи эдим. Менга ҳам бу амални ўргатган устозларим даставвал бешафқат бўлган. Шуни ҳам сизга айтиб қўяйки, ёш Амир Ҳайдар, ҳазратнинг набиралари Алоуддавла, Амир Бирандиқ саркарданинг икки набиралари ва яна бир неча «толиби амал»лардан келиб, бу имтиҳондан ўтолмадилар. Уларнинг тўнкани юмалатиб, совқотмасликка идроки етмай, бир муддатдан сўнг арқонни тортиб, боз устига боз «Эшикни очинг!» — деб бақиришиб, чиқиб кетдилар... Улар мендан ранжиганлар ҳам. Аммо мен шартимни бузган, чидами йўқ, кам идрок шогирдлар билан иш қилолмайман, дедим. Насиб қилса кўрасиз, Заврак Нишопурий, Ғаввос Муҳаммад Ҳирий деган шогирдларим ҳам бор. Мен уларни шогирд демайман, ўғлим дейман... Китобларингизни токчага қўйиб, юз-қўлингизни ювиб келинг, бирга нонушта қиламиз. Ундан сўнг, ухлаб дам оласиз ва бориб отангизга хабар берасиз. Мен ҳамшаҳарим билан гаплашмогим керак.

Тун бўйи ухламай чиққан Зулфиқор наридан-бери ювиниб келиб, устод билан бирга нонушта қилди. Уни уйқу босарди. Лекин устоднинг сўзлари беқиёс қувонч бағишлагани учун унинг юрагида бир дунё қувонч бор эди. Устоднинг рухсатидан сўнг дарҳол карвон саройга — отаси ёнига бориб, ҳамма гапни айтмоққа ошиқарди. Учишга талпинаётган қушдек, юраги ҳапқираётган Зулфиқорнинг ҳаяжонини Меъмор яхши сезиб турарди. У Зулфиқорни ортиқ ушлаб турмай, фотиҳа берди. Зулфиқор устод билан хайрлашиб, карвон сарой томон чопиб кетди. Бетоқатлик билан кутиб ўтирган отасига бўлган воқеанинг барини айтиб берди. Аввал ҳайрон бўлиб турган уста Нусрат охири тиззасига уриб кулди: «Оббо чол-е, мен у зотнинг баъзи қилиқлари борлигини эшитган эдим. Ҳатто Бойсунқур мирзо ҳам унинг ўжарликларини кечирар экан. Билағонликда устод Қавомдан юқори туради, дейишади. Мусалло қурилишида устод Нажмиддин Бухорий ҳам устод Қавом ёнида бўлган. Бухоройи шарифда бўлсак ҳам бу гапларни эшитганмиз. У пайтда сен туғилмаган эдинг...»

Шундай қилиб, бир ярим ойча Ҳиротда турган уста Нусрат эски ҳамшаҳари аллома меъмор Нажмиддин Бухорий ўз ўғлини шогирдликка олганидан мамнун бўлиб, белига боғлаб олган халтачадаги тилла тангаларига бола-чақаларига совға-саломлар харид қилиб, яна карвон билан Бухорога жўнади...

V боб

ҒАРИБ

Қиш чилласи қора совуқ кунларининг бирида кечга яқин нотаниш бир киши меъмор Нажмиддин Бухорий эшигини қоқди. Югуриб чиқиб эшик очган Заврак Нишопурий рўпарасида юпунгина кийинган ориқ бир одам дилдираб турарди. У қуюқ саломдан сўнг, Меъмор ҳазратларига гапим бор эди, агар чақириб берсангиз миннатдор бўлардим, деди. Заврак у одамга бошдан-оёқ тикилгач, ниятини фаҳмлагандек бўлиб:

— Агар гапингиз жуда муҳим бўлса, унда мен кекса отамизни кийинтириб олиб чиқай. Бўлмаса, овора қилманг. Агар ёрдам сўраб келган бўлсангиз, менга айта қолинг,— деди.

— Худди шундай,— деди нотаниш киши Завракка мўлтираб,— мусофирман. Узоқдан келиб, бунда ночор ҳолга тушиб қолдим. Саховатли Меъмор ҳазратларининг олижанобликларини эшитганман. Атай келдим. Мен гадо эмасман!

Заврак нотаниш кишига яна бошдан-оёқ тикилди. Енги ичида, қўйнида пичоқ йўқмикан, деган шубҳа билан қаради. Бундан бир неча ой муқаддам нариги маҳаллада шунақа бир кимса нуфузли беклардан бирига пичоқ уриб ўлдириб кетгани бутун шаҳарга тарқалган эди. Завракнинг юрагига ғулғула тушди.

— Эрталаб келинг, бўлмаса ўшанда гаплашамиз.

— Карвон саройдан ҳам чиқариб юборишди. Пулим йўқ, қорним ҳам оч...

— Унда бир лаҳза сабр қилинг, мен ичкарига кириб чиқай,— Заврак йўл-йўлакай Зулфиқорни огоҳлантириб, ичкари ҳовлига кириб кетди. У аввал бу гапни Низомиддинга айтди. Ундан сўнг Бадиага. Ганжинада сандалга бағрини бериб ўтирган Меъмор Завракни чақириб, нима гап, деб сўради. Заврак ҳамма гапни лўнда қилиб устодга айтди-да, негадир бу мусофир кўзига шубҳалироқ кўринганини қўшиб қўйди.

— «Меъмор ҳазратларини қидириб, Дорул Ҳуффо маҳалласига келдим» дейишти. У бу ерга карвон саройдан атайин келган эмиш. Ҳарқалай, шубҳали,— деди Заврак.

— Мен чиқиб бир кўриб келай!

— Сабр қил!— деди Меъмор ўғли Низомиддинга.— Айб бўлади.

— Шубҳали одамларнинг ёнига чиқавермаиг, ота!— деди Бадиа Завракнинг фикрини қувватлаб.— Шаҳримизда ҳар хил фирибгарлар кўпайиб кетган. Сизнинг соддалигингиздан фойдаланиб, шилишади. Ўрганиб қолишган, илгари ҳам неча бор ақча сўраб келишган эди. Меҳнат қилсалар ўладиларми! Танбаллар!

Шу лаҳза Маъсума бека ҳам гапга аралашди:

— Шубҳали одам бўлса, эҳтиёт бўлиш керак.

— Совқотиб турибдими? Усти юпунми?— Завракдан сўради Меъмор.

— Ҳа, дилдираб турибди.

— Ундоқ бўлса, олиб киринглар. Сандалда исинсин, таом беринглар. Мусофир одам бўлса, унга шубҳа билан қараш яхши эмас! Жойи бўлмаса тунаб қолсин, мен эрта билан гаплашаман!

Бу гапни эшитган Заврагу Низомиддин, Бадиаю Маъсума бекаининг тарвузи қўлтиғидан тушди — кекса отанинг буйруғини иккиланмай бажариш шарт! Заврак, хўп бўлади, дегандек қайрилиб ташқари хонага чиқиб кетди. Хонадан чиқиб, эшикда турган нотаниш одамни гапга солиб турган Зулфиқор Шоший ҳам устоднинг буйруғига таажжубланди. У ҳам нотаниш одамни орқасига қайтариб чиқариб, эшикни занжирлаб олмоқчи бўлиб турган эди. Заврак нотаниш одамни бошлаб олиб кирди. Бу лаҳза унинг кетидан келиб, ҳовлида турган Низомиддин билан Бадиа Зулфиқорга юзланишди. Нотаниш одам чориғини эшикда ечиб, ичкарига кириб кетаётганида Зулфиқор Низомиддин билан Бадиага шивирлади.

— Қарашлари жуда хунук-ку.

— Низом ога, уни гапга солиш керак!— деди қўрқув ва ҳаяжонда Бадиа,— ёнингизга ханжар солиб олинглар. Ухлаш керак эмас!

Қиш чилласи уйга қамалиб, зерикиб ўтирган ёшларга иш топилиб қолди. Бадиа гарчи нотаниш одам ёнига жуда ҳам киргиси, унга баъзи саволлар бергиси келаётган бўлса ҳам, Низомиддин рухсат бермади. Бадиа ичкари ҳовлига, ота-онаси ёнига кириб кетди. Уч йигит сандалнинг оёқ томонига ўтириб, дилдираётган нотаниш кишини ўраб, гапга солишди. У таом еб, исиниб олгач, йигитларнинг ҳамма саволларига жавоб берди, гап орасида Меъморнинг ҳақига дуо қилди. Қорни тўйгач, унинг кўзлари чалишиб,

ўтирган ерида ухлаб қолди. Аммо уч давангир йигит, ҳар эҳтимолга қарши ёнларида ўткир ханжар, тонг отгунча ухламай чиқишди.

Тонг отди. Нотаниш меҳмон барвақт туриб, ювиниб кийимларини кийиб, сандалда Меъморни кутиб ўтирарди. Нонушта тайёрлаб, у одам кутиб ўтирганини Меъморга хабар қилди. Устоднинг кириб келаётганини кўрган мусофир дарҳол ўрнидан туриб, унга таъзим этиб, салом берди.

— Хуш келибсиз,— деди Меъмор нотаниш одамга. Бундай сўзни Ҳиротга келганидан бери биринчи маротаба эшитган мусофир довдираб қолиб, устодни дуо қила бошлади.

Нонушта пайтида у ўзи ҳақида яна бошқатдан гапирди: исми — Али эканини, бошига оғир бир савдо тушиб, Сабзавор шаҳридан келиб қолганини, отаси Сабзаворда уста — наjжор эканини, ёз бўйи мешкобчилик қилиб юрганини, ҳозир эса, карвон саройда қарздор бўлиб қолганини айтиб, қиш чиққанича мадраса қурилишида хизмат қилсам... деб илтимос қилди.

— Марҳамат,— деди Меъмор,— Мадрасага бориб, уста Ҳасанбекка йўлиқинг, мен билан учрашганингизни айтинг. Ишонаманки, уста Ҳасанбек сизни ўз ҳимоясига олар. Қарзингиз қанча? Қанча ақча керак?

— Йигирма динор қарзим бор, устод.

Меъмор қўйнидан ҳамёнини олиб, эллик динор санаб берди. Мусофир хурсандлигидан довдираб қолди. Отанинг ишораси билан Низомиддин югуриб ички ҳовлига кириб, эски калин чопон, этик, лозиму кўйлак ҳам олиб чиқди. Улар Меъморнинг эски кийимлари эди. Одат бўйича у ҳар йили қиш ойларида эски кийимларини гариб-ғураболарга бериб юборар эди. Бу сафар мусофир ўз оёғи билан кириб келгани айни муддао бўлди.

Мусофир ҳаяжонланиб йиғлаб, Меъморга қай йўл билан ташаккур айтишни билмасди.

— Хижолат бўлманг,— деди Меъмор,— биз, албатта, ҳаммага мурувват қилишга қурбимиз етмайди, аммо бизни паноҳ тортиб келган софдил кишилардан боримизни аямаймиз...

— Илоҳим... мартабангиз бундан ҳам баланд бўлсин, гарибларга қилган карамингиз худойи таолодан минг бўлиб қайтсин, бола-чақангизнинг роҳатини кўринг... О-омин!

Ҳаммалари юзларига фотиҳа тортдилар.

Мусофир киши иссиқ тўн кийиб хурсанд бўлиб чиқиб кетгач, хонага кирган Маъсума бека шогирдлар юзидаги мамнуниятни кўриб, гап ташлади.

— Маккадан ҳожи келганда ҳам бунчалик қилишмайди...

— Ўтган ҳафта Насриддинбек тўйига эллик динор сарфлаб, сарпо олиб бординг,— деди Меъмор хотинига қараб,— бу ақча дарёга томчи ҳам бўлгани йўқ. Кўчаларда ғариб-гурабо, ҳужраларда муллаваччалар оч, аммо беклар сассиқ кекирдак... Нуфузли бекларнинг ас-аса, дабдабаларига шерик бўлгандан кўра, бир боғ ўтин бўлиб, бир ғарибнинг қумғонини қайнатган савоб!

Хона ичида ҳаммалари жим бўлиб қолишди. Бир лаҳзадан кейин жимликни Бадиа бузди:

— Бу мусофир уста Ҳасанбек ёнига бориб хизмат қилармикан ёки дом-дараксиз кетармикан? Шуниси қизиқ!

— Ҳа, сенинг учун «қизиқ» ишлар кўп. Сиз, тўртовлон қўлингизга ханжар ушлаб, ухламай чиққанингизни ҳам биламан! Бу ғариб бечора қоришни тўйгизиш мақсадида юрибди-ю, сизлар уни қароқчи гумон қилиб пашшадан фил ясадинглар. Офарин! Мана, кўрасиз, у шу бугуноқ уста Ҳасанга йўлиқади.

Дарҳақиқат, мусофир Али мешкобчи шу куниёқ уста Ҳасанбекка йўлиқиб, у ерда ишлаётгани Меъмор хонадонига маълум бўлди.

VI боб

ГЎЗАЛ БАДИА

Зулфиқор Шоший отасини кузатиб қўйгач, дастлабки кунлари серҳаракат пойтахтда зерикди, гарчи бўш вақти оз бўлса ҳам, атрофидаги одамлар ва иш унинг зерикишига йўл бермасдию, лекин ўзга шаҳарга ўрганолмай қийналарди. Биринчи бўлиб унга ўзининг илиқ сўзлари билан меҳрибонлик кўрсатган киши — Заврак Нишопурий бўлди. У жуссаси кичик, қорача, лаблари қалин йигит бўлиб, чап кўзида оқи бор, у ниҳоятда серҳаракат, ҳозиржавоб — гап билан енгиб бўлмайдиган кимса эди. Бадиа билан бирон иш юзасидан гаплашишга тўғри келиб қолса, ўнг томон юзини кўрсатиб турар, оқ тушган кўзини беркитишга ҳаракат қиларди. Қувноқ Бадианинг кўз ҳақидаги ҳар қандай учирма гапига шу лаҳзанинг ўзидаёқ жавоб берар,

жисмоний нуқсонидан кулса ҳам, у билан узоқроқ гаплашишни истарди. Зулфиқорнинг келиши бир томондан, яхши, иккинчи томондан, ёмон бўлди; ишчан мусофир йигит доимо ёнида бўлгани, Бухоро ҳақидаги ажиб ҳикоялари яхши, аммо бу қадду қомати келишган, кўркам йигитнинг Меъмор ҳовлисида юриши, фавқулодда имтиҳондан мукаммал ўтиб, устоднинг диққатини ўзига жалб этгани андак рашкини келтирарди. Дастлабки кунлари Бадиа ташқари ҳовлиларида юрган бухоролик шогирдни кўрмаганга олиб, парво қилмай юрди. Унинг диққатини гўё ҳеч ким тортмас, шогирдлар ичидан Завракни чақириб, унга иш буюрар, Заврак эса устод буйруғини эшитгандай, «Хўп бўлади, бекам!» деб зингиллаганича кетарди. Бадиа гўё бошқа йигитларни кўрмагандек виқор билан яна ичкари ҳовлига кириб кетарди. Аслида у отасининг қўлида ишлаётган деярли ҳамма йигитларни яхши танирди, аммо «Ҳиротнинг танилган арбобларидан бири» — меъмор Нажмиддин Бухорийнинг ёлғиз қизи бўлганлиги, ўзининг ҳусну камолда тенги йўқ эканлиги туфайли у ариш аълода эди. Буюк, етук одамлар ниҳоятда камтар, камсуқум, дилбару меҳрибон бўлишини ҳам, камтарлик унинг гўзаллиги устига яна ҳусн бўлиб тушишлигини ҳам бу доно қиз яхши биларди. У подшоҳнинг энг кичик қизи Гулгун оқшинг ҳам гоятда гўзаллигини, Хуросонда машҳурлигини биларди. «Маликул калом» — мавлоно Лутфий Нажмиддин Бухорий қураётган мадрасага тикилиб туриб; «ҳам буюк нурқомат, ҳам бадиа...» деган экан. Иттифоқо Меъмор ўша куни қиз кўриб, унга Бадиа деб ном қўйди. Устод Қавом хонадони бу қиз туғилиши билан Маъсума бекага шода дур ярмуғон этган эди. Бадиа балоғатга етгач, баъзан ўша шода дурни бўйнига тақиб юрарди. Заврак Нишопурий, баъзан ҳазиломуз гап отар, Бадиа хандон ташлаб кулар, ўша атрофда ўралашиб юрган Худододбекка хаёли кетиб, юзларидан табассум қочар, дарҳол жиддийлашар эди. Бу сарбознамо йигитга у тегиши керак... Отасининг яқин ошнаси — меъморлар «малики» — устод Қавом билан Нажмиддин Бухорий кўнгилларида қариндош бўлиш нияти ҳам йўқ эмасди. Устод Қавомнинг Бадиани ўз ўғлига сўраттганини Бадиа яхши биларди. Баланд бўйли, нурчиқор, отда яхши чопадиган, подшо сарбозларидан бири бўлишига интилаётган Худододбек аввал вазир Шуджа Аргун хонадонига яқин бўлиш мақсадида, унинг қизига совчи юборишини онасига маълум қилган эди. Кейинча-

лик, вазир бошқа бир вазир билан қуда бўлажагини билган устод Қавом «даража ба даража...» бўлибди, биз ҳам Нажмиддин Бухорийга қуда бўламиз, унинг асли моварounнаҳрлик, мангит уруғидан, деди. Бу гап ўғли Худододбекка ҳам маъқул бўлиб, Бадиага кўз тикди. У баъзида башанг кийиниб, белида заррин камару исфихону ханжар, бинокорлар ёнида пайдо бўлар, меъморлар билан бир лаҳза умумдунёвий гаплардан: айниқса, Муҳаммад мирзо Хуросонга кўз тиккани, Самарқандга, кейинчалик Балхга юриш қилажаги маълум бўлиб қолганини, Шоҳруҳ Мангит томонга юриш қилмоқчи эканлиги ҳақида гаплашарди. Баъзан у шундай гапларни мақтаниб кишилар ичида ошкор қилаётганида отаси ўғлига тикилиб туриб лабини тишлар, холи пайтда кекса ота, ахир бу салтанатнинг сири-ку, ҳадеб вақиллайверма, ҳар хил одамлар бор, ҳатто менга ҳам гапирма, анави деворнинг ҳам қулоги бор; устод Ҳусайн Домогоний воқеасини эшитгандирсан! Ахир у зотнинг бир оғиз сўз учун боши кетди. Тилга эҳтиёт бўлиш керак!— деб танбеҳ берарди.

Худододбек мадрасага кириб, бир икки ойдан сўнг талабаликдан қочиб кетди. Отаси ҳам, онаси ҳам ўғилларининг раъйига қарашди: ҳа, олим бўлмаса сипоҳ бўлар, деб ўзларига тасалли беришди. Дарҳақиқат, Худододбекнинг риёзиётга асло тоқати йўқ, отда чопиш, қилич солиш, базм... кўпроқ қизиқтирарди уни. Бўйи етган нозанин қизлар йигитнинг мана шунақанги мардини ёқтиради, «аммамнинг бузоги» бўлиб юрганларни хуш кўрмайди,— дерди у ўзига ўзи,— йигит бўлсанг шўх бўл деган гап ҳам йигитлар йигитини танловчи дилбарлардан чиққан. Дунёда зўрлар ишлайди, талончилардан енгилганлар, ожизлар йўқолиб кетади. Дунё фақат кучлилар учун гўзал, кучсизлар учун — вайрона. Зару зўр доимо кучлилар томонида. Илму маърифат ҳамма вақт кучлилар хизматида бўлади. Ҳусну латофат, маишату базм, шуҳрату гурур зўрларники! Ожизлар фақат тобе бўлиб, кучлиларга хизмат қилмоги керак!.. Бу — Худододбекнинг дунёқараши эди. Заврак Нишопурий бу гапларга аста мийиғида кулиб қўя қолди. Кейинчалик буни Зулфиқор Шоший ҳам сезди. У аввал устоднинг ўғли билан жиддий баҳсга тушган эди, имо-ишора билан уни Заврак «тўрт энлик» пастга туширди. «Ўзингизни қўлга олинг, Шоший, устод ўғилларининг фикри кўпдан шундоқ, уни ўзгартира олмайсиз. Сарбозлар, сипоҳларнинг фикри аксар шундоқ бўлади. Подшо-

мизнинг ҳам йўллари шу — тортишиб ўтиришнинг ҳожати йўқ!» деди. Зулфиқор қизишди: «Бу нодоннинг гапига қаранг-ки, дўстим Нишопурий, илм ҳам мансабдорлар хизматини қилармиш! Демак, донолар нодонларга хизмат қиладими?!» Заврак кулди: «Ҳа, баъзан шундоқ ҳам бўлади. Дўстим, сиздан илтимос қиламан, Худододбек ёнида қизишманг, ўзингизни босинг. Устод бу йигитни жуда ёқтирадилар, куёв қилмоқчилар...» Зулфиқор бу гапни эшитиши билан тилини тишлади, сукут қилди. Шу кундан бошлаб, устоднинг шўх, гапга чечан, шаддод қизига унча қайрилиб қарамайдиган , унга тикилиб, ҳазил-мутойиба қилишни ўзига гуноҳ ҳисоблайдиган бўлди. Иккиламчи, меъмор Нажмиддин Бухорий билан устод Қавомлар катта даргоҳ — Ҳиротнинг устунлари экани, Зулфиқор билан Заврак сингари шогирдлар фақат илм олишлари, ҳунар ўрганишни кўзламоқлари керак. Бу ерларда шу сабабли юрганликларини асло унутмасликлари лозим! Бу гап Бадиага ер тагидан қараётган Зулфиқор Шоший устидан гўё совуқ сув қуйгандек бўлди. Биринчи кўришидаёқ бу қизнинг жозибаси унинг юрагида «жаз» этиб ёндирган эди.

Зулфиқорнинг диққатини биринчи куниёқ устоднинг ўғли Низомиддин ҳам ўзига жалб этди. Низомиддин билан Худододбек ўрталарида қандайдир бир ўхшашлик зоҳир; бири сарбозлар тўнида, иккинчиси бу тўдада расмий хизмат қилмаса ҳам, қиличга ишқибозлардан эди. Низомиддин билан Худододбек ўзларини лочин ҳисоблаб, оталари хизматидаги шогирдларини «муллабачча», «кўрқорилар» ҳисобларди. Бу икки йигит феълидаги муштараклик ташқаридан қараган кишиларга сезилиб турарди. Аммо, аслида, негадир, улар бир-бири билан кам учрашарди. Низомиддиннинг ошналари бошқа йигитлар эди. У кўп вақт «Боғи шаҳонаро» қолиб, Бозори Қандаҳор томонларда юрарди. Зулфиқор ҳаммадан кўра кўпроқ Низомиддиннинг мавҳумлигига таажжубланар, шундоқ отанинг касб нуридан баҳраманд бўлмаётган ўғилдан норизо эди. У дарё бўйида чўллаган одамга ўхшарди. Наҳотки Низомиддин илм дарёсидан бир пиёла ичмаса! Офтоб нури ҳамма ёққа баробар тушгани билан бир ерда гулу райҳон, бир ерда ажриқу алаф битаркан-да!

Бадиа янги келган меҳмоннинг негадир ўзига беэътибор эканини пайқади. Кунлардан бир куни жўрттага ташқари ҳовлига чиқиб, унинг йўлида рўбарў бўлди. У бир

лаҳза тўхтаб, отасининг шогирдига бошдан-оёқ тикилди. Ўзини четга олиб, келгиндиларга эътибор бермайдиган гўзалнинг иттифоқо йўлида қамти келиб, тикилгани Зулфиқорни ҳайратга солди. Бадиа бекам бирон иш буюрсалар керак, деб ўйлади Зулфиқор. У шошиб, қизга салом берди ва негадир аидек қизариб кетди. Атрофда ҳеч ким йўқлигини сезгач, унга мурожаат этди:

— Муҳтарама Бадиа бекам, менга бирон иш буюрасизми?

— Йўқ.

— Унда, мен хонага кирсам майлими?

— Йўқ! Мен сизни яхшироқ кўрмоқчиман.

— Марҳамат!— бир лаҳзадан кейин Зулфиқор ўзини тутиб олиб, Бадианинг оҳу кўзларига тикилди,— қалай, сурат ёмон эмасми?

— Сурат ҳарқалай текис чизилган... Лекин мазмуни...

— Сиз, муҳтарама бекам, бу «сурат»нинг мазмуни билан қизиқманг, эътиборингизга арзимайди...— Зулфиқор бу гапни эҳтиёткорлик билан айтди.

— Эҳтимол?..

Зулфиқор индамай ерга қаради.

— Сизни йўлингиздан тўхтатдим, узр.

— Йўқ, муҳтарама бекам, узр сўрашнинг ҳожати йўқ. Сиз менга илтифот қилиб гаплашганингиздан ниҳоятда мамнунман.

— Шундоқ бўлса, келганингизга анча бўлди, нега миқ этмайсиз?!

— Сизда шундай бир куч борки, кўрганимда ўзимни йўқотиб қўяман. Бу, сизни кўрган биринчи кунимдан бошланган. Киши офтоб нурига тикилиб боқолмагандек, сизга, муҳтарама бекам, тикилиб боқолмайман...

— Гапга ҳам уста экансиз,— деди Бадиа Зулфиқорнинг кўзларига ўткир тикилиб. Бугунча шу гап етади, дегандек, Бадиа гапни бошқа томонга бурди:— қорнингиз оч эмасми? Овқат олиб чиқайми?

— Йўқ, бекам, қорним оч эмас.

— Заврак Нишопурий келганларида ичкари ҳовлига кирсинлар, овқат сузиб бераман...

Бадиа қайрилиб, ичкари ҳовлига кириб кетди.

«Гаплашар экансан-ку,— деди ичида Зулфиқор,— бир ойдан бери оғзимни очолмай қўрқиб юрган эдим». Дўстларидан бири, Бухорода, қизлар билан гаплашганда дадил-

лик, фақат дадиллик даркор, инчунун, бир чеккада қолиб кетаверасан, деган эди.

Бадиа билан танишиш мана шундоқ бошланди.

Бу воқеа ошналари Заврак Нишопурий билан Ғаввос Муҳаммаддан гоятда сир тутилиб, юрагига тушган оташ унга мислсиз шодлик бағишлади. У қандай қилиб Бадиа диққатини жалб этганига таажжубланарди; у ахир Худододбеклар каби кўркам ва номдор эмас-ку! У бир мусофир. Меъморнинг зебо қизи наинки Худододбекни, бу хонадоннинг азиз меҳмони Бойсунқур мирзо диққатини ҳам жалб этган эди. Кимдир: «Бу қиз амирзодалардан бирининг богини обод қилгуси» деганида Маъсума бека: «Йўқ, менинг қизим амирзодаларга канизакмас, фуқарога малика бўлади», деган эди.

Чарчаб келиб, хонада ётган Зулфиқор хаёлан яна Бадиа атрофида чарх урди: «Ёки бу қиз мени зериккани учун эрмак қилиб, илтифот кўрсатяптими?! Ёки бу илтифот сохтами?» — деб ҳам ўйлади. Ҳиротлик қизларнинг анча очиқ бўлишини эшитган эди. Аёлларни бухорачалик ўраб-чирмаб ташлангаи шаҳар дунёда бўлмаса керак, дерди у ўзига ўзи.

Орадан бир соатча вақт ўтгач, Бадиа ташқари ҳовли ўртасига келиб, шогирдлар хонасига мурожаат қилди.

— Огайи Заврак! Ҳо, огайи Заврак!

Уни чақирганининг сабаби бу шогирд отасининг ишончини тамомаи қозонган, ичкари ҳовлига ҳам бемалол кириб юраверар, Низомиддин қилиши лозим бўлган ҳамма ички ишларини бажарар эди. Бадиа уни ўз огасидек чақирар ва тортинмай юмуш буюра берарди. Ҳозиргина кўчадан келиб турган Заврак Нишопурий Зулфиқор Шоший билан Ғаввос Муҳаммадга лоф уриб айтаётган гапини чала қолдириб, отилиб, хонадан ташқари чиқди. У Бадианинг чақиригига сусткашлик, лоқайдлик билан қарашдан жуда эҳтиёт бўларди, чунки Меъморнинг эрка, яккаю ягона қизи Бадианинг сўзини икки қилишини истамас эди.

— Лаббай, Бадиа бекам!— Бадиа ўз исмига «бекам» сўзини қўшиб айтганини ёқтирар, чунки подшонинг гўзал кенжа қизи Гулгун Aқонинг номига ҳам «Бека» қўшиларди.

— Бу овқатларни олинг! Қўлим толиб кетди! Энди мен сизларни гўдак болаларга ўхшатиб, алдаб овқат едирамани?!

— Узр, бекам, ғофил қолибман.

— Анави бухоролик бизнинг таомимиздан кам ейди. Айтинг, ҳиротликларнинг бемаза таомидан ҳам есин!— Бадианинг бу гапларини Зулфиқор хона ичидан бемалол эшитиб турарди.

— Ундоқ деманг, Бадиа бекам, сиз пиширган таом шу даражада ширин, лаззатли бўладики, ҳали мен вақти-соати билан Нишопурга кетиб қолсам, ҳолим не кечади. Мен бунда ширин таомларга ўрганганман. Мен устодимдан ҳеч ажралмайман, билмайманки менинг Қамаруззамон бекамни биронта бек (Худододбекка ишора қилади) ёки биронта мирзо олиб кетса, мен унда худога йиғлайман, бир садоқатли ит каби қидириб бориб, охир бекамни топаман, остонага бошимни қўйиб, йиғлаб, шу остонанинг посбони бўлиб қоламан...

— Тошдан ҳам садо чиқди,— деди қаҳ-қаҳ уриб Бадиа,— Нишопурий, мен сизни дарди йўқ кесак дердим. Бу, бухоролик келинни билан тааҗжуб, сизнинг ҳам товушингиз чиқиб қолди.

— Муҳтарама бекам, аслида сиз ўзингиз ҳам Бухородансиз. Туғилган ерингиз Ҳирот, ота-боболарингиз Бухородан...

— Тушунтириб қўйганингиз учун ташаккур! Сиз, оғайни Нишопурий, ўз ғурурингизни ерга ураверманг. Мен сиз айтган бек-мекингизни билмайман! Мен фақат отамнинг қизиман. Тўғри, одамзод нурга интилганидек донолик, инсонийлик, мардликка қараймиз...

— Шу уч фазилат, бекам, сизда мужассам.

— Ана энди сиз ўзингизга, илгариги Нишопурийга ўхшадингиз! Боринг, овқатни олиб киринг!— деди кулиб Бадиа. У жуда мамнун, ўйноқлаб, ичкари ҳовлига кириб кетди. Унинг юришлари, кифтларининг ҳаракати ниҳоятда чиройли эди. Ҳовлида серрайиб қолган Заврак Нишопурийдан ташқари хона ичидаги Зулфиқор билан Ғаввос Муҳаммад ҳам деразадан қизни кузатиб туришарди. Ичкаридаги икки йигит ўзини кузатиб, орқасидан боқиб турганини Бадиа ҳам пайқаб юрарди. Зотан, унинг ҳозирги гуфтигўйи Заврак Нишопурийдан кўра ҳам кўпроқ ичкарида ўтирган бир йигитга қаратилган эди.

Зулфиқор баъзан бу қиз нима демоқчи, дегандай кайфга чўмар, Бадианинг хатти-ҳаракатлари, қилиқлари, гапларидаги ишора уни чуқур ўйлашга мажбур этарди.

VII боб

МАДРАСА ҚУРИЛИШИДА

Меъмор барвақт туриб, уч шогирди билан бирга ташқари ҳовлида нонушта қилди. Сўнг кўчага чиқишди — йўл-йўлакай корфармони ҳам олиб, тўппа-тўғри кулоллар маҳалласига боришди. Кошинпазлар ишида қусур кўп бўлаётгани, ложувард билан зард-қўрғошин гулларини вақтида етказиб берилмаётгани ҳақида корфармо Аҳмад Чалабий устодга хабар қилган эди. Бир нимадан норизодирларки, бундай кўнгилсиз ишлар содир бўлмоқда. Илгари мурожаат қилмасалар ҳам, доимо кошинларни вақтида етказиб берадиган кулоллар бу сафар нима сабабдандир ишни судрашаётганини Меъмор пайқаган эди. У корфармо Аҳмад Чалабийга ақчадан ёнига кўпроқ солиб олишни тайинлади. Йўл-йўлакай шогирдларига кулол Абутолиб ниҳоятда серзарда, аммо ишига пишиқ одам экани, ортиқча сўз айтмаслик, фақат унинг ўзи сўзлаяжагини таъкидлади. Меъморнинг айтишича, Абутолиб ўзидан ўн ёш кичик бўлиб, асли бухоролик экан. Бухородалигида у устодга шогирд тушган. Ўша пайтда ҳам устод ўз шогирди билан эҳтиёт бўлиб гаплашган, ноўрин сўз, нафсониятига тегадиган кичик бир ҳаракат Абутолибни дарғазаб қилиши мумкин экан.

Аммо у рағйи келган кишисига жонини берарди, ишлаб чарчамасди. Бунинг устига кўп тақводор, мутаассиб киши эди...

Кенг ҳовли майдонига ёйиб қўйилган сопол идишлар, кошин сополчалар ичида ўтириб, гилвата қуяётган кулол эшикдан меъмор Нажмиддин Бухорийнинг ўзи кириб келаётганини кўриб, ҳангу манг бўлиб қолди. Ҳар гал корфармо келиб ақча бериб, битган ашёларни аравага ортиб кетарди. Меъморнинг пиёда ҳаллиллаб эшикдан кириб келаётганини кўрган Абутолиб дарҳол ўрнидан туриб, истиқболи сари юрди.

— Омонмисиз кулол, бола-чақаларингиз саломатми?

— Худога шукур! Ўзингиз саломатмисиз?— у гилваталик қўлини этаги барига артиб, Меъмор билан омонлашди. Меъморнинг шогирдлари билан ҳам кўришди. Орқароқда турган серсавлат корфармо Аҳмад Чалабийга хўмрайиб бир қараб қўйди-ю, у билан негадир совуққина сўрашди. — Қани, айвонга марҳамат!

Улар олдинма-кейин, ҳаммалари айвонга ўтишди. Фотиҳадан кейин кулол Абутолиб идишларга гул солаётган шогирдларига чой, дастурхон олиб келишни буюрди. Юқорига чиқиб, чордана қуриб ўтирган Меъмор кулолнинг ота-боболарини, айниқса, унинг бултур қазо қилган оғаси — Абу Шаҳбозни эслаб, ҳаққига дуо қилди ҳамда унинг беназир усталиги ва худонинг раҳмати одам эканлигини шогирдларига айтди. Кулол кўзига андак ёш олиб, Меъмор унинг оғасини эслаганидан ғоятда мамнун бўлди.

— Худойи таоло инсонни ҳамма жониворлардан азизу мукаррам этиб яратди, жонивору ҳайвонотга тўрт оёқ, саккиз оёқ, қирқ оёқ ҳам берди, ва лекин инсоннинг олдинги икки оёғини қўл қилди. У ҳайвонлардан фарқ этароқ, тўрт оёқлаб эмас, қад кўтариб, икки оёқлаб юрадиган қилди,— деди Меъмор ўртадаги сукутни йўқотиб. Бундай ривоятларни кулол Абутолиб ғоятда ёқтирарди.— Бир кичик бола қўлига юз тувани қатор боғлаб берсангиз, унинг орқасидан эргашиб кетаверади. Жониворни инсон учун яратди — сўйиб еса ҳам шикоят қилмайди. Инсоннинг қўли не мўъжизалар яратмоққа қодир, чунки худойи таоло ва таборак уни шундай азизу мукаррам қилиб яратмиш...

Бу гапларни эшитиб ўтирган шогирдлар ҳам, кулол ҳам, корфармо ҳам Меъмор оғзига тикилиб, таажжубланиб ўтиришарди. «Арастуйи замон» — Ибн Сино эмас, меъмор Нажмиддин Бухорий,— дерди ҳамма вақт Заврак Нишопурий.

Кулолнинг шогирдлари меҳмонлар олдига дастурхон ёзиб, чой узатишди. Чой устида Меъмор билан кулол ўтмишни эслашиб, «як пуф» воқеасини тилга олишди.

— Абу Шаҳбоз билан Абутолибни қадим Бухорода, оталари етаклаб келиб кошин пишираётган Нажмиддин Бухорийга шогирдликка бериб кетган эди. Улар занжиларга ўхшаш лаблари қалин, қора болалар эди. Ака-ука уста қўлида уч йил ишлашди — тезроқ ва тажанг Абутолиб уч йил деганда уста Нажмиддин Бухорийнинг розилигини олмай, ўз ҳовлисида хумдон қуриб, кошину идиш ясай бошлади. Бир ой деганда бу сергайрат, чапдаст Абу Толиб ҳамма ёқни кошину идишларга тўлдириб юборди. Акаси Абу Шаҳбоз эса устадан ажралмади. Укасининг қилаётган ишига ҳавас билан қаради. У укасини тез кунда бойиб кетади, деб ўйлади. Нажмиддин Бухорий ҳам тажанглик қилиб ажралиб чиқиб кетган Абу Толибга ҳеч

нима демади. «Ҳа, энди уста бўлди, коншини яхши ясайди, куч-қудрати танига сиғмай, мана ҳамма ёқни молга тўлдиради. Бу яхши! Бухородек шаҳри азимда юзта кулол бўлса ҳам оз. Бозорларда идишлар кўпайсин, янги биноларга сирли сополлар кўпроқ етказиб берилсин»,— деди. Шу сабабли акаси хижолат бўлмасин, деб, Абутолибнинг мустақил иш тутаётганига уста монелик кўрсатмади. Аксинча, «палапон қанот ёзиб, парвоз этмоги қандай яхши», деди. Коншипаз учун карпоб тупроги, оқ қум, ангоб лойи, луҳ, жўша ҳамда тоғ жисмлари бўлмиш — малгаш, магил ҳам, мис тўпони, қўрғошин тўпони керак. Булар етишмаганда, Нижмиддин Бухорий Абутолибга хом ашё бериб, қарашиб ҳам турди. Лекин иш бошқачароқ бўлиб чиқди: бир ойдан кейин боши қотиб уста ҳовлисига хомуш чиққан Абутолиб, Нажмиддин Бухорий олдига бир даста ложувард коншиларни қуйди.

— Уста, ясаган бу коншиларимни икки бор хумдонга қаладим,— деди Абутолиб устодга мурожаат этиб,— икки сафар ҳам улар жилвасиз қўтир бўлиб чиқаётир. Салкам уч йил қўлингизда ишладим, бунда ҳам ўзим неча бор хумдонга қалаб, ўт ёқдим... Шу ҳовлида қилган ишимни ўз ҳовлимда қилдим, аммо меники қўтир бўлиб чиқаётгани гоятда таажжуб! Буни қаранг, ложуварду зардлар усти ғадир-будир. Шошқоклик қилдимми, бир ишим ёқмадими, меҳнатларим зоё кетмоқда. Қартайган волидамизга, укаларимга ёрдам беролмай, андуҳдаман. Мана бу мингдан ортиқ қўтир молни бозорга олиб боролмайман...

— Бўтам, сиз коншипазлик ҳунаридаги ҳамма сирларни диққат билан ўрганганмидингиз?

— Ҳа,— деди Абутолиб.

— Йўқ, бўтам, сиз шошдингиз! Сиз устани рози қилмай, ажралиб чиқиб кетдингиз. Коншипаз кулолларни тушламадингиз. Сиз коншипаз гул солиб, охири «қўрғошин бўёғи қуйишда бир пуфлаб юборишини унутдингиз. Бунда конши гули устидаги ғубор учиб кетиб, хумдондан ойнадек текис ялтираб чиқиш сирини фаҳмламадингиз. Мана, барчаси қўтир бўлиб қолди. Мана шу як пуфни сизга айтмаган эдим,— деди.

— Абутолиб учинчи хумдонни мен айтгандай қилди. Коншилари текис, ярқираб, бизникидан ҳам аъло чиқди. Шогирдим кўнгли кўп сўйиб, пиримизга бағишлади. Мана, шундоқ воқеалар ҳам бўлган,— деди оғзини очиб ўтирган Зулфиқорбу Навраки Меъмор.